

سیاست

سال هشتم، شماره ۲۰، پاییز ۹۷

چکیده مقالات همایش بین المللی
هزاره خواجه نظام الملک طوسی

ISC

پژوهش‌های علوم و معارف اسلامی

چکیده مقاله‌های

همایش بین‌المللی

هزاره خواجه نظام‌الملک طوسی

فصلنامه علمی دانشجویی سیاست‌نامه

چکیده مقاله‌های همایش بین‌المللی هزاره خواجه نظام‌الملک طوسی

سال هشتم / شماره بیستم / پاییز ۱۳۹۷

صاحب‌امتیاز: انجمن علمی دانشجویی علوم سیاسی دانشگاه فردوسی

مدیر مسئول و سردبیر: سمیرا ایزدپناه

دبیر علمی: دکتر روح‌اله اسلامی

دبیر اجرایی: دکتر محمدجواد رنجکش

مشاور علمی: دکتر روح‌اله اسلامی

ویراستار و صفحه‌آرا: افسانه رشیدیان

طراح جلد: محمدشهاب ساقی

نشانی دفتر نشریه: دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، طبقه دوم، انجمن

علمی علوم سیاسی

بایگانی اینترنتی نشریه: sanad.um.ac.ir

کانال تلگرام: @politicalfum

رایانامه: siyasatname@gmail.com

شماره مجوز: ۹۷۵۱۸

شناسنامهٔ چکیده مقاله‌های همایش بین‌المللی هزاره خواجه نظام‌الملک طوسی

برگزارکننده: گروه علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

دبیر علمی: دکتر روح‌اله اسلامی

دبیر اجرایی: دکتر محمد جواد رنجکش

اعضاء کمیتهٔ علمی

سید جواد طباطبایی (استاد و پژوهشگر فلسفه سیاسی)، محسن خلیلی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، سیدحسین اطهری (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، سیدمحمدعلی تقوی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، وحید سینائی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، مرتضی منشادی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، مهدی نجف‌زاده (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، شیرزاد آزاد (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، سید احمد فاطمی نژاد (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، احمد محقر (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، عبدالرحیم قنوت (عضو هیئت علمی تاریخ اسلام دانشگاه فردوسی مشهد)، سلمان ساکت (عضو هیئت علمی ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد)، مهدی مجتهدی (عضو هیئت علمی تاریخ اسلام دانشگاه فردوسی مشهد)، منصور معتمدی (عضو هیئت علمی ادیان و عرفان تطبیقی دانشگاه فردوسی مشهد)، جواد عباسی (عضو هیئت علمی تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد)، داود فیروزی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه تهران)، مهدی فدایی مهربانی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه تهران)، شجاع احمدوند (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی)، نگین یآوری (عضو هیئت علمی تاریخ و علوم انسانی دانشگاه نیواسکول نیویورک)، لوئیس مارلو (عضو هیئت علمی مطالعات تاریخی Wellesley College)، نصیر کعبی (عضو

هیئت علمی تاریخ ایران دانشگاه کوفه)، رضا نظرآهاری (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشکده روابط بین‌الملل وزارت امور خارجه)، علی موجانی (رایزن فرهنگی ایران در آلمان)، توموکو شیمویاما (عضو هیئت علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه تویو)، یعقوب آژند (پژوهشگر تاریخ دوره سلجوقیان)، سیدصادق حقیقت (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه مفید قم)، فاطمه گودرزی (عضو هیئت علمی تاریخ دانشگاه اصفهان)، سعید گازرانی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد)، علی اصغر داودی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد)، محسن مدیرشانه‌چی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد)، حمید احمدی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه تهران)، شهرام یوسفی فر (عضو هیئت علمی تاریخ پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)، احمد بستانی (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه خوارزمی)، محدثه جزایی (دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، محمد عثمانی (دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)، علی باغدار دلگشا (دانشجوی دکتری ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد)، محمدحسین ساقی (دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد)، علی یحیایی (عضو هیئت علمی تاریخ تشیع دانشگاه حکیم سبزواری)، احسان قبول (عضو هیئت علمی ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد)، مرتضی نقیب (عضو هیئت علمی تاریخ دانشگاه بغداد)، امین نواختی مقدم (عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه اردبیل)، مجتبی خلیفه (عضو هیئت علمی تاریخ دانشگاه بیرجند)، مصطفی دمیرچی (عضو هیئت علمی تاریخ دانشگاه سلجوق ترکیه)، علی کرباسی زاده اصفهانی (عضو هیئت علمی فلسفه دانشگاه اصفهان)، مسعود درودی (دکتری سیاست‌گذاری عمومی، تحلیل‌گر ارشد مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری)، ابراهیم حاجیانی (دکتری جامعه‌شناسی و آینده‌پژوهی، معاون هماهنگی و برنامه‌ریزی مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری)

ویراستار و صفحه‌آرا: افسانه رشیدیان

حامیان علمی و مالی همایش بین‌المللی هزاره خواجه نظام‌الملک طوسی

گروه علوم سیاسی دانشگاه فردوسی، انجمن علمی دانشجویان علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد، کانون فرهنگ و ایران‌شناسی دانشگاه فردوسی، انجمن علوم سیاسی ایران، انجمن علوم سیاسی شعبه خراسان، انجمن ایرانی تاریخ، انجمن ایرانی تاریخ شعبه خراسان، انجمن ایرانی تاریخ اسلام، انجمن ایرانی تاریخ اسلام شعبه خراسان، مرکز آثار و مفاخر دانشگاه فردوسی، پژوهشکده ثامن، بنیاد دانشگاهی فردوسی، شهرداری مشهد، دانشگاه بجنورد، وزارت راه و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، نشریه قلمیاران، نشریه سیاست‌نامه، مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، مرکز منطقه‌ای اطلاع‌رسانی علوم و فناوری، پایگاه استنادی علوم جهان اسلام، دانشگاه حکیم سبزواری.

دبیرخانه همایش

ریحانه داورنیا، مریم رحیم‌زاده، سمیرا ایزدپناه، سهیلا رخشانی، ناهید بهنام‌مقدم، فرانک ابراهیمی، مهلا ممتاز، نگار ابراهیمی، سارا فلاح، حسین گل‌مکانی، محسن فاطمی، محمدشهاب ساقی، سامان کارگر، سیدامیر ضیافتی، حسین ایران‌منش، علی فانی، مصطفی شوشتری، فاطمه عاطفی، محمدرضا دهقان، زهره کاظمی، محمد رضوانی، محدثه غلامپور، علی ارحامی، محمدرضا رجبی، ملیکا صبحی، فاطمه مصیبی.

نشانی سایت: ickhajenizam.um.ac.ir

تاریخ برگزاری: ۳۰ آبان ۱۳۹۷

تلفن تماس: ۰۵۱۳۸۸۳۴۲۰۴

پست الکترونیکی: ickhajenizam@um.ac.ir

نشانی: دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، طبقه همکف، اتاق همایش‌ها

کد پستی: ۹۱۷۷۹۴۸۹۵۱

سخن دبیر همایش

امسال هزارمین سال تولد خواجه نظام‌الملک طوسی سیاست‌مدار، اندرزنامه‌نویس و ادیب ایران است. اگر هر کشوری یک هویت رساله‌ای اندیشه‌ای، در باب مملکت‌داری و حکومت‌مندی ارائه کرده است که قابلیت تدریس و تفسیر در سطح بین‌الملل را دارا است (به‌عنوان مثال، لویاتان هابز نماینده انگلستان، شهریار ماکیاوول نماینده ایتالیا، روح‌القوانین منتسکیو نماینده فرانسه، فن جنگ سان توزو نماینده چین باشد) نماینده ایران رساله فارسی سیرالملوک به قلم وزیر خردمند ایران خواجه نظام‌الملک است.

نظام‌الملک می‌نویسد: «و هیچ پادشاهی و خداوند فرمانی را از داشتن و دانستن این کتاب چاره نیست خاصه در این روزگار که هرچند بیشتر خوانند ایشان را در کارهای دینی بیداری بیشتری افزایند و در احوال دوست و دشمن دیدارشان بهتر درافتد و روش کارها و راه تدبیرهای صواب بر ایشان گشاده شود و ترتیب و قاعده درگاه و بارگاه و دیوان مجلس و میدان و اموال و معاملات و احوال لشکر و رعیت برایشان روشن شود و هیچ چیز در همه مملکت از دور و نزدیک و از بسیار و اندک پوشیده نماند» (سیرالملوک: ۳۰).

در این راستا گروه علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد قصد دارد همایشی بین‌المللی با عنوان هزاره خواجه نظام‌الملک طوسی (آبان ۱۳۹۷) در دانشگاه فردوسی مشهد برگزار کند. در این همایش مقاله‌های پژوهشگران به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی مورد پذیرش قرار می‌گیرد. در سی‌آبان‌ماه ۱۳۹۷ همایش با سخنرانی‌ها، رونمایی از تمبر خواجه نظام‌الملک طوسی و اجرای نمایشنامه‌خوانی نظام‌الملک برگزار می‌گردد.

محورهای همایش عبارت‌اند از:

- نسخه‌شناسی، تصحیح و ترجمه سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی؛
- ویژگی‌های نثر در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی از منظر ادبی و زبان‌شناسی؛
- مفاهیم، نظام اندیشگانی، منطق، معرفت‌شناسی سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی؛
- نظامیه‌ها، آموزش، سازوبرگ فرهنگی، رابطه دین و دولت در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی؛
- سنت فکری اندرزنامه‌نویسی در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی؛

- سبک تاریخ‌نویسی و ویژگی‌های تاریخی سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی؛
- ساخت دولت و حکومت‌مندی در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی؛
- وزارت، سفارت، قضاوت در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی؛
- امور لشکری، کشوری و اقتصادی در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی؛
- مردم، اجتماعات، طبقات جامعه و زنان در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی؛
- مبانی، ریشه‌های فکری و میراث خواجه نظام‌الملک طوسی.

روح‌اله اسلامی

دبیر همایش

فهرست

- آداب ملک‌داری در سیرالملوک و عهدنامه مالک اشتر ۱۷
دکتر غلامحسین حسین‌زاده شانه‌چی
- اخلاق و مضامین اخلاقی در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی ۱۸
منیژه قدرتی وایقان
- ارتباط دین و دولت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی ۱۹
علی اکبرپور، فاطمه حسینی
- اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک: تلفیقی از ایران‌گرایی و اسلام‌گرایی ۲۰
نجم‌الدین گیلانی، شهریار فرجی نصیری
- اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی در سیاست‌نامه ۲۱
جعفر آقازاده
- بازتاب اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک در کتاب نصیحه‌الملوک غزالی ۲۲
نجم‌الدین گیلانی، نرگس خزائی
- بازخوانی هرمنوتیکی رابطه قدرت و مردم در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی ۲۳
محمد عثمانی
- بازنمایی فرهنگ سیاسی آمریت- تابعیت در اندیشه‌های خواجه نظام‌الملک ۲۴
ملیحه مهدی‌پور
- بدعت‌های انیرانی و بازگشت به سنت ایران‌شهری ۲۶
علی قربانپور دشتکی
- بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی در پرتو الگوی نظری اسپریگنز ۲۷
مهدی عطاران
- بررسی تأثیرپذیری اندرزنامه‌های دوره اسلامی میانه از میراث اندرزنامه‌نویسی ساسانیان با تأکید بر
سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی ۲۸
عطا عنبرانی
- بررسی تاریخ و تحول مفهوم «مشورت» در سیرالملوک ۲۹
محدثه جزائی
- بررسی تطبیقی کتاب سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک و فرائدالسلوک شمس‌الدین سجاسی در اندیشه
سیاسی ایران‌شهری ۳۰
دکتر شهین فارابی

۳۲. بررسی تقابل حقیقت و واقعیت در سیاست نامه خواجه نظام‌الملک طوسی بر مبنای تحلیل گفتمان .....
سید مرتضی حافظی، میلاد حجرین
۳۳. بررسی جایگاه اقتصاد سیاسی در کتاب سیرالملوک و تأثیر آن بر رضایت‌مندی عامه .....
مهدی ترکاشوند
۳۴. بررسی «جایگاه نخبگان» در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک .....
فریبا عباسی، محبوبه امیریان، منصوره صمیمی
۳۵. بررسی سیاست خواجه نظام‌الملک طوسی پیرامون شیعیان اثنی عشری و اسماعیلی .....
زهرا سادات کشاورز، دکتر محمدعلی چلونگر، دکتر اصغر منتظرالقائم
۳۷. بررسی عملکرد خواجه نظام‌الملک بر زنان عصر سلجوقی .....
فریبا عباسی، منصوره صمیمی، محبوبه امیریان
۳۸. بررسی عناصر زیباشناختی در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی .....
مریم حقی
۳۹. بررسی مفهوم ملت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی و مقایسه آن با سیاست مدرن .....
محمدداوود کیاست‌فر
۴۱. بررسی مقایسه‌ای مفهوم عدالت در اندیشه خواجه نظام‌الملک و میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله .....
محمد رادمرد
۴۲. بررسی و شناخت گفتمان خواجه نظام‌الملک طوسی در دولت سلجوقیان .....
علی صفی‌پور
- بررسی وضعیت علم در دوران مدارس نظامیه: با بررسی آثار طبقه‌بندی علوم و با تأکید بر کتاب «المنتقد
من الضلال» غزالی .....
ایرج نیک‌سرشت
۴۳. بررسی و مقایسه طرح‌واره‌های فرهنگی خواجه نظام‌الملک و امام محمد غزالی (مطالعه موردی
زنان) .....
دکتر طاهره رحیم‌پور ازغندی
۴۵. پیوند سیاست، جامعه و نظام کیهانی در منظومه فکر خواجه نظام‌الملک طوسی .....
علی‌اصغر داودی، ندا حاجی‌وثوق
۴۶. تأثیر گزاره‌های ثابت‌آفرین در اندرزه‌های خواجه نظام‌الملک بر ثبات سیاسی سلسله سلجوقی .....
پیمان زنگنه، سمیه حمیدی، سودابه فیضی
۴۸. تأثیر ویژه‌سازی نظامیه‌ها به آموزش مذهب خاص بر جریان درونی حاکم بر تولید علم در تمدن
اسلامی .....
دکتر محمد باغستانی کوزه‌گر
- ۴۹.

- تأثیر منازعات مذهبی بر ساختار و فرم سیاست‌نامه‌ خواجه نظام‌الملک طوسی ۵۰
 غلامرضا قلیزاده
- تأملی بر الگوی کشورداری در سیاست‌نامه‌ خواجه نظام‌الملک طوسی ۵۲
 سمیه حمیدی، پیمان زنگنه، زهرا آراسته
- تبیین شکاف میان خواجه نظام‌الملک و برابری‌خواهان مذهبی با روش‌شناسی کوئنتین اسکینر ۵۳
 سارا نظیف
- تبیین مؤلفه‌های واقع‌گرایی در اندیشه‌ سیاسی خواجه نظام‌الملک ۵۴
 علی باقری دولت‌آبادی
- تحلیل اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی در خصوص اندیشه‌ ایران‌شهری بر مبنای نظریه‌
 کنش‌گفتاری جان آستین ۵۵
 دکتر امین نواختی‌مقدم
- تحلیل ساختاری عنصر زمان در روایات سیاست‌نامه «بر مبنای نظریه‌ ژرار ژنت» ۵۷
 دکتر فرشته محبوب
- تحلیل کارکرد و ساختار روایت در سیاست‌نامه‌ خواجه نظام‌الملک طوسی ۵۸
 نیلوفر سادات عبدالهی
- تحلیلی تاریخی - ادبی بر فنون نوشتاری خواجه نظام‌الملک طوسی در کتاب سیاست‌نامه با استناد بر
 نظریه‌ هنر نویسندگی از ایزابل زیگلر ۵۹
 حامد بهشتی، محمود مهمان‌نواز
- تدارک برای نجنبیدن: از ملزومات دیپلماتیک تا ملاحظات امنیتی - نظامی ۶۰
 سیداحمد فاطمی‌نژاد
- تساهل و مدارا در اندیشه‌ خواجه نظام‌الملک طوسی ۶۱
 رضیه موسوی‌فر
- تطبیق روایی حکایت‌های مشترک سیاست‌نامه‌ خواجه نظام‌الملک طوسی و نصیحه‌الملوک غزالی ۶۲
 مریم حقی
- تعارضات نهاد وزارت با نهاد سلطنت در دوره‌ سلجوقیان، با تکیه بر سیاست‌نامه‌ خواجه نظام‌الملک
 طوسی ۶۳
 محمدامین زمان‌وزیری، علیرضا حاجیان‌نژاد
- تفکر سیاسی خواجه نظام‌الملک در تثبیت و تقویت حکومت سلجوقی ۶۴
 قربانعلی کنارودی، سهیلا نعیمی
- تلقی خواجه نظام‌الملک از زنان در کتاب سیرالملوک ۶۵
 سمیه آقامحمدی

- جایگاه پزشکی در اندیشه و عمل خواجه نظام‌الملک طوسی ۶۶
سیدعلیرضا گلشنی
- جایگاه «قضاوت» در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی ۶۷
منصوره صمیمی، محبوبه امیریان، فریبا عباسی
- جایگاه «وزارت» در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی ۶۸
محبوبه امیریان، منصوره صمیمی، فریبا عباسی
- جلوه‌های خواجه نظام‌الملک طوسی و سیاست‌نامه در بنگلادش ۶۹
دکتر محمد ابوالکلام سرکار
- حکمت و خرد قدیم از دیدگاه سلجوقی: منابع اندیشه‌های سیاسی نظام‌الملک ۷۰
پروفسور دکتر مصطفی دمیرجی
- خواجه نظام‌الملک؛ اصالت امر سیاسی و جایگاه سیاست‌نامه در اندیشه سیاسی ۷۲
رضا نصیری حامد
- خواجه نظام‌الملک طوسی و جایگاه اجتماعی زنان در سیاست‌نامه ۷۴
علی باغدار دلگشا
- خواجه نظام‌الملک طوسی و نقش او در بسترسازی نظری برای تجدید حیات نهاد وزارت در تاریخ ایران پس از اسلام ۷۵
علی‌اکبر نجفی رودمعجنی
- خواجه نظام‌الملک و «نظریه سلطنت»؛ با تأکید بر «مشروعیت» و «قدسیت» ۷۷
نیره دلیر
- خوانش خواجه نظام‌الملک از ساخت دولت و حکومت‌داری ۷۸
سیدجواد صالحی، مظفر حسونند
- در جست‌وجوی بنیان‌های تحلیل سیستمی در سنت سیاست‌نامه‌نویسی نظریه سیستم‌ها و سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک ۷۹
سارا اکبری، رضا سرحدی
- رابطه دین و امر سیاسی در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی ۸۱
دکتر مهسا ادیبی، دکتر سیدمحمدعلی تقوی
- روند ترقی و شکل‌گیری شخصیت سیاسی خواجه نظام‌الملک ۸۲
دکتر مرتضی دانشیار
- ژانر تعلیمی؛ از سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک تا خدای‌نامه‌ها با نگاهی به زندگی و شرح احوال خواجه نظام‌الملک ۸۳
سارا امامی‌نژاد

- ۸۴ ..... سنت فکری اندرزنامه نویسی در سیرالملوک
 محمود جعفری دهقی
- ۸۶ ..... «سیاست‌نامه» اثر نظام‌الملک به‌عنوان راهنمایی برای تشکیل حکومت و توسعه سیستم سیاسی .....
 جاسر سالوموف
- ۸۷ ..... سیرالملوک نظام‌الملک در نثر فارسی نخستین .....
 دکتر لوئیس مارلو
- ۸۸ ..... سیری در تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری خواجه نظام‌الملک .....
 مسعود سهیلی
- ۸۹ ..... شاخص‌های حکمرانی خوب در نظر خواجه نظام‌الملک طوسی .....
 محمدامین خلیل‌زاده
- شبهات‌ها و تفاوت‌های رویکرد نظام اندیشگی خواجه نظام‌الملک و امام محمد غزالی به سیاست مُدُن
 با تأکید بر تطبیق سیرالملوک و نصیحه‌الملوک .....
 وحید عسکری
- ۹۱ ..... ضرورت مطالعات تاریخی ایدئولوژی خواجه نظام‌الملک طوسی در مناسبت هزارمین سال تولد
 ایشان .....
 توموکو شیمویاما
- ۹۳ ..... عقل جهان‌داری ایران‌شهری؛ مقایسه‌ای میان نامه تنسر و سیاست‌نامه خواجه .....
 دکتر محمدتقی قزلسفلی، نگین نوریان دهکردی
- عوامل بقاء عمر ملک و دولت و علل بی‌فرو و شکوه شدن سلطنت و حکومت از دیدگاه خواجه
 نظام‌الملک طوسی .....
 محمدرضا روزبهانی
- ۹۵ ..... فرایند غیریت‌سازی در گفتمان خواجه نظام‌الملک طوسی .....
 زینب امیدیان
- ۹۶ ..... فضل تقدم خواجه نظام‌الملک طوسی بر نیکولو ماکیاولی و درانداختن مبانی واقع‌نگری سیاسی .....
 علی‌اشرف نظری
- ۹۷ ..... فعالیت‌های عمرانی و اقتصادی عمیدالملک کندی و خواجه نظام‌الملک طوسی .....
 معصومه احمدی‌فر
- ۹۸ ..... «قدرت حاکم» و «حیات برهنه»؛ واکاوی هویت زنانه در «سیرالملوک» .....
 مینو نادری
- ۹۹ ..... قضاوت و دادرسی از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی با تأکید بر سیاست‌نامه .....
 دکتر نصرت‌خاتون علوی
- ۱۰۱ .....
 دکتر نصرت‌خاتون علوی

- کنش‌پذیری و کنش‌گذاری سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی بر اندیشه سیاسی مطالعه موردی:
 مفهوم فرّه ایزدی ۱۰۲
 سیدحسین اطهری، سیدهاشم منیری
- کهن‌الگوی عدالت و بازتولید آن در اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی ۱۰۳
 علی‌اشرف نظری
- مبانی ایران‌شهری اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک ۱۰۴
 حامد عامری گلستانی
- متن‌آمیزی اندرزنامه‌های سیاسی و متون تاریخی مطالعه موردی: سیرالملوک ۱۰۵
 زهرا علیزاده بیرجندی، سمیه پورسلطانی
- مسائل سیاست قومی در نوشته‌های نظام‌الملک ۱۰۶
 راوشان نظروف
- مفهوم «داد» در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک به منزله امکان ساخت حقوقی قدرت ۱۰۷
 امیر راقب
- مقایسه بایسته‌های حکومت‌مندی در اندیشه سیاسی هاین و خواجه نظام‌الملک طوسی (با تأکید بر
 نظریه بحران اسپریگنز) ۱۰۸
 مسلم خسروی زارگز، احسان مزدخواه، احسان محمدی، مهدی سبزه‌کار
- مقایسه مفهوم عدالت در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی و جان رالز ۱۰۹
 فاطمه ذوالفقاریان
- مقایسه نگرش وزیرانه نظام‌الملک و دیدگاه دبیرانه بیهقی در باب اهمیت جایگاه قضاوت در حکومت
 سیاسی برپایه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف ۱۱۰
 عباس محمدیان، محمدحسن امیرخانی
- ملاحظات در به‌کارگیری نیروهای دولتی (بر اساس سیرالملوک) ۱۱۲
 دکتر یعقوب تابش
- ملک‌داری و اندرزنامه‌نویسی سیاسی از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی با تأکید بر کتاب
 سیرالملوک ۱۱۳
 دکتر نصرت‌خاتون علوی
- موانع تحقق عدالت از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی (با توجه به سیاست‌نامه) ۱۱۴
 حمیدرضا محبوبی آرانی، هاله موحدنژاد
- میراث اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک در هفت‌پیکر نظامی ۱۱۶
 دکتر مریم وافی ثانی، غلامرضا حافظی

- ۱۱۷ ..... میراث خواجه نظام‌الملک و تداوم جهان‌نمادین ایرانی. مجید استوار
- ۱۱۸ ..... نخبه‌سالاری در نظر و عمل خواجه نظام‌الملک طوسی. علی رضایی پویا
- ۱۱۹ ..... نظام مُلکی نظام‌الملک ..... دکتر محسن خلیلی
- ۱۲۱ ..... نقد تدابیر آموزشی و سیاسی اجتماعی نظام‌الملک (۴۰۸-۴۸۵ ه). محمدرضا شهیدی پاک
- ۱۲۲ ..... نقد روایت خواجه نظام‌الملک دربارهٔ مزدک و مزدکیان. روزبه زرین‌کوب، سعید حسینی
- ۱۲۳ ..... نقد و تحلیل شخصیت شاهان در سیاست‌نامه ..... دکتر طاهره سیدرضایی
- نقش دیوان‌سالاران در حفظ پیوستگی سیاسی - تمدنی ایران در گذرهای سیاسی - دودمانی (با تأکید بر نمونهٔ خواجه نظام‌الملک طوسی و خاندان او) ..... جواد عباسی
- ۱۲۴ ..... جواد عباسی
- ۱۲۵ ..... نگاهی سبک‌شناسانه به نثر سیاست‌نامه ..... علی خوشه‌چرخ آرانی
- ۱۲۶ ..... نگرش تطبیقی و سیر تحول مدارس نظامیهٔ خواجه نظام‌الملک طوسی تا دانشگاه‌های امروزی ..... محمدحسین ساقی
- ۱۲۷ ..... واکاوی امور خارجه در اندیشهٔ خواجه نظام‌الملک ..... سعیده خلیلی، بهروز اسماعیل‌زادگان
- ۱۲۸ ..... واکاوی اندیشهٔ سیاسی و اعتقادی خواجه نظام‌الملک در تأسیس مدارس نظامیه ..... مسعود سهیلی
- ۱۲۹ ..... واکاوی انگیزه‌های خواجه نظام‌الملک در اداره کشور ..... علی صفی‌پور
- ۱۳۰ ..... واکاوی موقعیت شیعهٔ امامیه در دوران خواجه نظام‌الملک ..... دکتر عباسعلی سلطانی
- ۱۳۱ ..... وزارت در ایران؛ تعدیل سلطنت، توازن قدرت ..... دکتر محسن مدیرشانه‌چی
- ۱۳۲ ..... وضعیت شافعیان غرب ایران در دورهٔ خواجه نظام‌الملک طوسی ..... دکتر سیدمحمد شیخ احمدی، زیبا شمسی

هنر و تمدن دوران سلجوقی با تأکید بر نقش نظام الملک در آن مطالعه موردی: سکه های دوره ملک شاه و البارسلان.....	۱۳۳
دکتر خدیجه (زهره) باصری	
الفکر الاداری عند نظام الملک الطوسی	۱۳۵
الدكتور ابوبکر دیوانه حمد البالکی این عربیسه	
توظيف نظام الملک الإیدیولوجی للتاریخ الساسانی فی مواجهه المعارضه السیاسیه والدینیه فی عصره	۱۳۶
نصیر الکعبی	
Administrative Thought at King Tusi System	140
Dr. Abu Bakr Diwan Hamad Albalaki	
Issues of Ethnic Policy in the Writings of Nizam-ul-Mulk	141
Ravshan Nazarov	
Khaje Nizam al-Mulk's Readings on Making State and Governing	142
Seyyed Javad Salehi, Mozaffar Hasanvand	
“Siaset-Name” Bynizam Al-Mulk as a Guide for a State-Building and Development of Political System	143
JasurSalomov	
кандидат философских наук, Институт истории Академии наук Республики Узбекистан	144
Равшан Назаров	
Nizām al-Mulk’s <i>Siyar al-mulūk</i> in Early Persian Prose Literature.....	145
Dr. Louise Marlow	

آداب ملک‌داری در سیرالملوک و عهدنامه مالک اشتر

دکتر غلامحسین حسین‌زاده شانه‌چی

استادیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد دهقان

www.shanechi_1385@yahoo.com

چکیده

عهدنامه مالک اشتر که مشتمل بر دیدگاه‌های سیاسی و حکومتی امام علی علیه‌السلام در آداب ملک‌داری است و نیز کتاب سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی که حدود چهارصد سال پس از آن نوشته شد، دو نمونه از اندرزنانه‌های سیاسی دوره اسلامی است که متضمن اندیشه‌های ارزشمندی در موضوع کشورداری می‌باشد. اگرچه میان زمان نگارش این دو متن فاصله زیادی وجود دارد، ولی با توجه به شخصیت امام علی علیه‌السلام و خواجه نظام‌الملک طوسی می‌توان تصور کرد که هر دو دارای مبانی مشترک سیاسی بودند. این نوشتار به دنبال پاسخ به این سؤال است که وجوه مشترک میان دیدگاه‌های سیاسی امام علی علیه‌السلام -براساس عهدنامه مالک اشتر- و خواجه نظام‌الملک -براساس کتاب سیرالملوک- چیست؟ در مقایسه و تطبیق این دو متن مشخص شد که بخش قابل توجهی از نظرات مطرح شده در هر دو متن مشابه هستند، به‌ویژه در مباحث مربوط به تعامل با مردم و اقشار مختلف جامعه که از موضوعات مهم ملک‌داری به شمار می‌روند.

واژگان کلیدی: عهدنامه مالک اشتر، سیرالملوک، آداب ملک‌داری، اقشار اجتماعی.

اخلاق و مضامین اخلاقی در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی

منیژه قدرتی وایقان

دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه الزهرا (س)

m.ghodrati@alzahra.ac.ir

چکیده

ابوعلی حسن بن علی بن اسحاق معروف به خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر قدرتمند سلجوقی در کتاب خود سیرالملوک با زبانی ساده و نثری بی‌پیرایه به دور از هرگونه پیچیدگی صناعی، لفظی و معنایی مجموعه‌ای از آداب کشورداری را شرح داده است که اگر سلاطین، حکام، امرا و زبردستان ایشان آنها را به‌کار گیرند به سعادت دنیا و آخرت دست خواهند یافت. نظر به اهتمام خواجه نظام‌الملک به مسائل اخلاقی در این کتاب و اهمیت اخلاق و تعالیم اخلاقی در زندگی بشر، پژوهش حاضر بر آن است تا با به‌کارگیری روش تحلیل محتوا به بررسی مضامین اخلاقی در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک بپردازد. از این‌رو در ابتدا کلیه نکات و مضامین اخلاقی بازخوانی، استخراج و کدگذاری اولیه می‌گردد و در ادامه به تحلیل محتوای آنها پرداخته خواهد شد.

دستاورد پژوهش حاضر بیان‌گر این مطلب است که خواجه نظام‌الملک با معرفی رذایل اخلاقی و شناساندن راه‌های پرهیز و یا زدودن آنها و با به‌کارگیری پند و اندرزهای خردمندانه در قالب آیات قرآنی، حکایات و نقل‌گفتار بزرگان به تعلیم راه و رسم زندگی اخلاق مدارانه می‌پردازد. **واژگان کلیدی:** خواجه نظام‌الملک طوسی، سیرالملوک، اخلاق.

ارتباط دین و دولت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی

علی اکبرپور

کارشناسی ارشد پیام‌نور شهرستان قوچان
akbarpourali1370@gmail.com

فاطمه حسینی

کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد
Fatemeh.hoseini@mail.um.ac.ir

چکیده

دو مقوله مذهب و سیاست همواره از پانهادن آدمی بر عالم هستی، توجه را به خود جلب نموده‌اند و از آن پس، این دو، جزو مهم‌ترین موضوعاتی بوده‌اند که در طول تاریخ محل اختلاف و نزاع بشر بوده‌اند. این اختلافات در طول تاریخ همواره سه شکل کلی را طی کرده است: ارتباط دین و دولت، تقابل دین و دولت و غلبه یکی بر دیگری. در این مقاله سعی شده است براساس نظریات خواجه نظام‌الملک طوسی به بررسی رابطه بین دین و دولت در سیاست‌نامه پرداخته شود. بر این اساس، ابتدا نگاهی مختصر به اندیشه خواجه نظام‌الملک خواهیم داشت و سپس به دیدگاه و نظر وی در باب دین و دولت و ارتباط مابین آنها می‌پردازیم. ادعای پژوهش این است که بین دین و دولت در سیاست‌نامه ارتباط وجود دارد و خواجه همواره سعی داشته عنصر دینی را نیز در امور سیاست دخیل کند و در راستای ادعای پژوهش، اطلاعات و داده‌ها به روش کیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی جمع‌آوری و به شیوه توصیفی-تحلیلی، بررسی و تحلیل شده است. می‌توان این‌گونه تبیین نمود که خواجه نظام‌الملک در جهت ایجاد تمرکز سیاسی در ایران، با تکیه بر اندیشه ایران‌شهری، دین را همزاد دولت خواند و با رسمی کردن مذهب سنی شافعی به هدف خود جامه عمل پوشاند. وی با بهره‌مندی از دانسته‌های دینی و نگاه توحیدی خویش به برخی از اصول بنیادی مدیریت اشاره نموده است و از ارتباط بین دولت و دین غافل نمانده است و همواره تجلی دین را در سیاست خواجه نظام‌الملک می‌توان مشاهده نمود.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، دین، دولت.

اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک: تلفیقی از ایران‌گرایی و اسلام‌گرایی

نجم‌الدین گیلانی

استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)

ngilani58@gmail.com

شهریار فرجی نصیری

استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه لرستان

چکیده

اگرچه برخی از نظریه‌پردازان اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک بر ایران‌گرایی محض او اصرار دارند؛ اما با استناد به سیاست‌نامه می‌توان گفت اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک، تلفیقی از ایران‌گرایی و اسلام‌گرایی است و این اندیشه بیان‌گر تسامح فکری خواجه در این زمینه می‌باشد. هرچند نمی‌توان بازتاب اندیشه ایران‌شهری و تأثیر مستقیم خواجه از تاج‌نامه‌ها و اندرزنامه‌های ایران باستان را انکار کرد، ولی در جای‌جای سیاست‌نامه، هم‌سنگ با حکایت‌هایی که خواجه از زبان پادشاهان و بزرگان ایران باستان، برای بیان و تفسیر اندیشه سیاسی خود دارد، از داستان‌هایی که بن‌مایه‌های اسلامی دارند نیز سخن به میان می‌آورد. به‌عنوان نمونه، اگر داستان‌هایی راجع به عدل انوشیروان و ملوک عجم بیان می‌کند، از عدل عمر، خلیفه دوم مسلمین و عمر بن عبدالعزیز نیز سخن به میان می‌آورد. اگر از شیوه برخورد پیامبر و یارانش با قاضیان سخن می‌گوید، در پی آن حکایتی از پادشاهان ایران باستان در روز جشن مهرگان و نوروز بیان می‌کند. سپس در ادامه حکایتی از عمار بن حمزه بیان می‌کند. همچنین برای نکوهش زنان در اندیشه سیاسی خود، به کلام بزرگمهر و پیامبر (ص) و دیگر شخصیت‌های ایرانی و اسلامی استناد می‌کند. در این مقاله سعی بر آن است که با استناد بر سیاست‌نامه و به روش توصیفی-تحلیلی، به شرح و بسط مطالب فوق پرداخته شود.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، اندیشه سیاسی، ایران‌گرایی، اسلام‌گرایی، ایران‌شهری.

اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی در سیاست‌نامه

جعفر آقازاده

دانشیار دانشگاه محقق اردبیلی

j.agazadeh@uma.ac.ir

چکیده

با به‌قدرت‌رسیدن سلاجقه در ایران‌زمین و تسلط آنها بر بیشتر بخش‌های جهان اسلام، حکومت بزرگ اسلامی تحت سلطه اقوامی قرار گرفت که خود تجربه حکومتی چندانی نداشتند و برای اداره این قلمرو وسیع به وزیران و دیوانیان ایرانی روی آوردند که از مهم‌ترین آنها می‌توان به خواجه نظام‌الملک طوسی اشاره کرد. نظام‌الملک به درخواست ملک‌شاه سلجوقی کتاب سیاست‌نامه را به‌عنوان راهنمایی برای اداره قلمرو کشور بر اساس آیین و سنن پادشاهان پیشین نگاشت. در پژوهش حاضر ما در پی پاسخ‌دادن به این سؤال هستیم که سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک چه جایگاهی در بازیابی اندیشه سیاسی ایران‌شهری در دوران اسلامی دارد؟ فرضیه اصلی ما این است که نظام‌الملک را می‌توان بزرگ‌ترین نماینده سیاست‌نامه‌نویسی در دوران اسلامی نامید، او در عمل و نظر گامی بزرگ برای تداوم اندیشه سیاسی ایران‌شهری برداشت. خواجه در این اندیشه جدید، عناصری از آرمان‌خواهی ایران‌شهری را با واقع‌بینی سیاسی عصر تسلط ترکان در هم آمیخت. این اقدام وی کوششی موفق در گسست با اندیشه خلافت و شریعت‌نامه‌ها بود.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه، حکومت سلجوقی، اندیشه ایران‌شهری، شاهنشاه.

بازتاب اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک در کتاب نصیحه‌الملوک غزالی

نجم‌الدین گیلانی

استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد

ngilani58@gmail.com

نرگس خزائی

دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد.

چکیده

سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی یکی از مآخذ مهم و منحصر به فرد سیرالملوک‌ها و اندرزنامه‌های بعد از خود می‌باشد. شاید اولین کسی که در سیرالملوک‌نویسی از خواجه تأثیر پذیرفت، غزالی بود. در کتاب نصیحه‌الملوک غزالی، بسیاری از آراء و اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک بازتاب یافته، که به وضوح بیان‌گر تأثیرپذیری غزالی از خواجه می‌باشد. از جمله اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک که در کتاب نصیحه‌الملوک غزالی بازتاب یافته است: الهی بودن مقام سلطنت، فره ایزدی، عدالت، مشورت با خردمندان، بارعام دادن در نوروز و مهرگان، پیوند دین و دولت می‌باشد. در این مقاله تلاش شده با استناد به کتاب سیاست‌نامه و نصیحه‌الملوک و به روش توصیفی-تحلیلی به این پرسش پاسخ داده شود که غزالی در کتاب نصیحه‌الملوک در چه زمینه‌هایی تحت تأثیر اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک بوده است؟

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، غزالی، نصیحه‌الملوک، اندیشه سیاسی.

بازخوانی هرمنوتیکی رابطه قدرت و مردم در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی

محمد عثمانی

دانشجوی دکتری علوم سیاسی، گرایش اندیشه، دانشگاه فردوسی مشهد

m.osmani56@ferdowsi.um.ac.ir

چکیده

با شکل‌گیری دولت در طول تاریخ، رابطه قدرت و مردم در ساختار دولت مورد پرسش بوده است. در این رابطه، نوع ساختار دولت را نمایان می‌سازد. از این رو در هر دولتی اندیشمندان و تئوری‌پردازان به ترسیم رابطه قدرت با مردم توجه می‌کنند. کتاب سیاست‌نامه (سیرالملوک) خواجه نظام‌الملک در دوره استقرا و نهادینگی قدرت سلجوقیان به خواست ملکشاه نگاشته شده است. این نوشتار چستی و چگونگی سیاست در ساختار قدرت را ترسیم می‌کند. وی با توجه به سنن سیاسی پیشه اسلامی ایرانیان و تجربه‌های مسلمانان امر سیاسی جدیدی را ارائه می‌دهد. حال با توجه به جایگاه و اهمیت این کتاب در سنت فکری ما، به طرح این سؤال می‌پردازیم که رابطه قدرت و مردم در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک به چه صورتی ترسیم یافته است؟ مردم در معادله قدرت چه نقش و جایگاهی دارند؟ فرضیه مطرح این است که خواجه در بستر سنت پادشاهی ایرانی و خلافت مسلمانان به موضوع حکومت توجه می‌کند؛ اما با علم به نقش مردم در بقاء و سقوط حکومت‌ها به منافع و مصلحت مردم را در امر سیاسی توجه می‌کند. حال در این نوشتار ما در بازخوانی این کتاب با روش هرمنوتیکی فلسفی در پی فهم این معادله قدرت و مردم از منظر دیالکتیک افق‌های معنایی برخورداریم آمد.

واژگان کلیدی: قدرت، مردم، حکومت، امر سیاسی، هرمنوتیک، سیاست‌نامه.

بازنمایی فرهنگ سیاسی آمریت - تابعیت در اندیشه‌های خواجه نظام‌الملک

ملیحه مهدی‌پور

دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نیشابور
malihemahdipour@gmail.com

چکیده

از دیدگاه جامع‌نگر، می‌توان فرهنگ را مجموعه‌ای از دانش‌ها، بینش‌ها، نگرش‌ها، منش‌ها و ارزش‌های یک ملت محسوب کرد، که دارای ویژگی‌های هویت‌دهنده، مصونیت‌آور، پویا و پایاست. تأثیرپذیر و تأثیرگذار است؛ فرهنگ، میانجی تعامل کنش‌گران است و شخصیت و نظام اجتماعی را هماهنگ می‌کند. فرهنگ سیاسی، به‌عنوان بخشی از کل فرهنگ، مجموعه‌ای از نگرش‌ها، ایستارها و جهت‌گیری‌های یک ملت نسبت به نظام سیاسی، نخبگان و قدرت سیاسی است؛ که از نظر تاریخی و در ارتباط با رویدادهای درون جامعه شکل می‌گیرد و جایگاه و نوع رابطه مردم با سیاست را تعیین می‌کند. فرهنگ سیاسی مجموعه ارزش‌هایی به‌شمار می‌رود که به فرایند و زندگی سیاسی معنا بخشیده و از این رهگذر نقش مهمی در زندگی سیاسی به‌عنوان گونه‌ای از فعالیت اجتماعی ایفا می‌نماید. فرهنگ سیاسی محصول عملکرد نظام سیاسی محسوب می‌شود. نگرش و جهت‌گیری‌های سیاسی یک جامعه به پدیده قدرت، حکومت و نظام سیاسی، همچنین کیفیت خواست‌ها و تکالیف متقابل بین مردم و حکومت در فرهنگ سیاسی بررسی می‌شود؛ زیرا این فرهنگ، مجموعه‌ای از ایده‌ها و ارزش‌هاست که عمل سیاسی در قالب آن رخ می‌دهد.

هر فرهنگی لزوماً استراتژی مشخصی دارد که بر مبنای تفکری متافیزیکی ساخته و پرداخته شده و سیستم فرهنگی جامعه از آن تبعیت می‌کند. خواجه نظام‌الملک از میان اندیشه، زبان و فکر ایرانی بیرون آمده است؛ تأثیر وی در جنبه‌های گوناگون در فرهنگ، سیاست، حکومت‌داری، عدالت، مدیریت و... در دوران صدارت در دربار سلجوقیان و دوران پس از آن بسیار چشمگیر است. در این مقاله مبانی فکری و فلسفی و اندیشه‌های خواجه نظام‌الملک را در عرصه فرهنگ و فرهنگ سیاسی مورد کنکاش و بررسی قرار می‌دهیم. در دربار شاهان ایران که دوره سلجوقیان

و عصر صدارت خواجه نظام‌الملک نیز از آن مستثنی نیست، فرهنگ سیاسی مستقر فرهنگ آمریت- تابعیت است، چراکه پادشاه برگزیده خداوند است و همگان باید اطاعت امر پادشاه را به جای آورند. با بررسی اندیشه‌های خواجه نظام‌الملک، مؤلفه فرهنگ سیاسی را در دربار سلجوقیان واکاوی و بازنمایی کرده‌ایم.

واژگان کلیدی: فرهنگ، خواجه نظام‌الملک، فرهنگ سیاسی، فرهنگ آمریت- تابعیت، سلجوقیان.

بدعت‌های انیرانی و بازگشت به سنت ایران شهری

علی قربانپور دشتکی

استادیار و عضو هیئت‌علمی گروه علوم سیاسی دانشگاه حکیم سبزواری

a.ghorbanpour73@gmail.com

چکیده

تأسیس یا بازگشت به سنت یا اندیشه‌ای، معلول بحرانی جاری است که ذهن و اندیشه هر صاحب‌اندیشه‌ای را به چالش می‌گیرد. پس از سقوط نظام پادشاهی ساسانیان توسط سپاه اسلام، اندیشه ایران شهری به تدریج از «سنت ملکان عجم» به «سنت خلفای عرب» منحرف گشت و فره ایزدی به ناگهان در «روزگار نحوست» محو گردید و جایش را به نافرماندی «انیرانی» داد و اینجا بود که «نظم و نسق امور» از هم بگسست و بحران آغازیدن گرفت. خواجه نظام‌الملک طوسی، برای گذار از این روزگار نحوست و بازیافتن نظم و نسق پیشین، نه به سان اسماعیلیان «قیامت» به پا کرد و نه به روش چپ‌های امروزی، «انقلاب» طبقاتی را بنا نهاد؛ بلکه به سیره ملوک عجم (= ایرانی)، هم در عمل و هم در اثر، بازگشت به سنت ایران شهری را، در حد ممکن، دوام و قوام بخشید. به‌طورکلی، خواجه در دوره وزارت خویش، با سه چالش اساسی مواجه بود: ۱- پراکندگی اجتماعی و سرزمینی ایران زمین؛ ۲- سیطره سنت خلفای عرب؛ و ۳- بیدادگری سلاطین. نتیجه این چالش‌ها، سربرآوردن دو بدعت بی‌دینی ملک و بی‌نظمی ملک در سنت ایران شهری بوده است که توسط غیرایرانیان (= انیرانی) به تدریج شکل گرفت. خواجه نظام‌الملک، بازگشت به سرشت شاهی آرمانی و خروج از فرقه‌گرایی مذهبی را، تنها راهبردهای کلی عبور از این چالش‌ها می‌داند.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، سلجوقیان، انیرانی، ایران شهری، شاه آرمانی، فره ایزدی.

بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی در پرتو الگوی نظری اسپریگنز

مهدی عطاران

دانشگاه آزاد شهرضا

mhdattaran@yahoo.com

چکیده

این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که منطق درونی اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک در قالب الگوی نظری اسپریگنز چیست؟ بر این اساس اهداف مطالعاتی این پژوهش ناظر بر فهم منطق درونی اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک قرار گرفت. با توجه به الگوی توماس اسپریگنز در تحلیل نظریه‌های سیاسی، روش جستاری وی به‌عنوان چارچوب نظری مورد استفاده قرار گرفت. نتایج بررسی سیاست‌نامه و اندیشه سیاسی خواجه حکایت از آن دارد که مشکل و بحران اساسی در نظر خواجه عدم آشنایی ترکان با فن حکومت و مدیریت جامعه و آنچه او بددینی می‌خواند می‌باشد. خواجه علل و ریشه‌های مشکل را سنت قبیلگی ترکمانان سلجوقی و عدم آشنایی با فن حکومت می‌داند. از علل دیگر به رواج آراء باطنی، قرمطی، اسماعیلیان و آنچه او بدمذهبی می‌داند می‌توان اشاره نمود. درمان از نظر خواجه تشکیل حکومتی مطلقه و عادل است که بر پایه مذهب پاکیزه اهل سنت شکل گیرد. عدم به‌کارگیری بدمذهبان در حکومت و تأسیس نظامیه‌ها بخشی دیگر از درمان خواجه در مواجهه با مشکل و بحران است. آرمان خواجه در این مهم ترکیبی از سنت حکومتی ایران باستان و دوره اسلامی است.

واژگان کلیدی: اندیشه سیاسی، سیاست‌نامه، تاریخ ایران، سلجوقیان.

بررسی تأثیرپذیری اندرزنامه‌های دوره اسلامی میانه از میراث اندرزنامه‌نویسی ساسانیان با تأکید بر سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی

عطا عنبرانی

دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی، گرایش جامعه‌شناسی سیاسی، مؤسسه آموزش عالی حکیم طوس مشهد
ataanbarani@gmail.com

چکیده

هدف از نگارش این مقاله بررسی تأثیرپذیری اندرزنامه‌های دوران اسلامی از میراث برجای مانده از اندرزنامه‌نویسی زمان ساسانیان است. علاوه بر مروری کلی بر اندرزنامه‌های اوایل دوران اسلامی که تلاش می‌کردند میان فرهنگ ایران و عرب هم‌نهادی ایجاد کنند؛ تأکید این مقاله بر کتاب «سیاست‌نامه» یا «سیرالملوک» اثر خواجه نظام‌الملک طوسی است. پرسش این است که در ادامه سنت اندرزنامه‌نویسی در ایران، خواجه نظام‌الملک در کتاب سیاست‌نامه در چه زمینه‌هایی از اندرزنامه‌های زمان ساسانیان تأثیر پذیرفته است. با بررسی کتاب «سیاست‌نامه» معلوم می‌گردد خواجه در زمینه‌هایی چون تأکید بر ریشه آسمانی پادشاهی و وظایف پادشاه، تأکید بر فرّ کیانی، پیوند بین دین و پادشاهی، عدالت و دادگری و ضرورت خردمندی مصاحبان شاه تحت تأثیر اندرزنامه‌های زمان ساسانیان بوده است. هدف خواجه از نگارش کتاب سیاست‌نامه این بوده است که از طریق آن و از زبان شهریان گذشته با پادشاه سلجوقی سخن بگوید و آنها را به سوی پاسداشت دین و مذهب مسلط سوق دهد. همچنین شهیار را علیه بدکیشان تحریک کند، عدالت اشرافی را به شاه بیاموزاند و با ارائه الگوی شهرداری گذشته، شاه را از خصلت بدوی و قبیله‌ای دور کند و نظام سلطنت را بر پایه آداب، قاعده و قانون استوار سازد. این پژوهش با روشی تحلیلی و توصیفی درصدد است این تأثیرات را مورد بررسی قرار دهد.

واژگان کلیدی: اندرزنامه‌نویسی، ساسانیان؛ خواجه نظام‌الملک، دین و دولت، فره ایزدی، عدالت و دادگری، آداب سلطنت، سلطنت اسلامی.

بررسی تاریخ و تحول مفهوم «مشورت» در سیرالملوک

محدثه جزائی

دانشجوی دکتری علوم سیاسی (گرایش اندیشه سیاسی) دانشگاه فردوسی مشهد

jazaee1366@gmail.com

چکیده

مفاهیم به‌عنوان ابزار ساخت اندیشه و معنابخشی به جهان هستی در برساختن جامعه، کنش و کنش‌گر و همچنین نحوه رخ‌دادن تعامل میان آنها نقش محوری ایفا می‌کنند؛ از این‌رو بررسی نقش مفاهیم در برساختن یک منظومه فکری امری مهم و شایسته توجه است. سیرالملوک، سیاست‌نامه ارزنده خواجه نظام‌الملک، وزیر و اندیشمند ایرانی در دوره سلجوقیان، از آنجا که توانسته است به شکل‌گیری جریان‌های در اندیشه سیاسی ایرانی یاری رساند، به‌مثابه یکی از مهم‌ترین متون دوره میانه تلقی می‌شود. از آنجا که سیاست‌نامه‌ها، رأس هرم قدرت را مخاطب قرار می‌دهند، واکاوی مفاهیم آن، می‌تواند بازگوکننده واقعیت‌هایی درباره نوع نظام سیاسی و ساختار قدرت در یک جامعه باشد. با در نظر گرفتن اهمیت اندیشه سیاسی اسلام در این دوره، وام‌گیری، آشنایی‌زدایی، تطبیق، درهم‌آمیزی و تملیک مجموعه‌ای از مفاهیم اسلامی به‌عنوان مهم‌ترین تلاش نظری اندیشمندان این دوره به حساب می‌آید. «مشورت» یکی از این مفاهیم است که می‌تواند هدف نگاشتن و بن‌مایه کتاب سیرالملوک در نظر گرفته شود. پروژه تاریخ مفاهیم به شکل‌گیری، تحول، انتقال و دگرگونی مفاهیم در مواجهه با رخداد‌های سیاسی و اجتماعی می‌پردازد. مجموعه نظریه‌پردازان این حوزه کسانی چون کوزلک، اسکینر، ریشتر، اتو، پالونن، برونر، اشمیت و آگامبن با بررسی ریشه‌های شکل‌گیری مفاهیم و نحوه تحول آنها به آشکارسازی ساخت قدرت در یک جامعه مبادرت می‌ورزند. این نوشتار با چنین هدفی می‌کوشد با استفاده از نظریه و روش «تاریخ مفهومی» به واکاوی تبارشناسانه مفهوم مشورت در سیرالملوک بپردازد.

واژگان کلیدی: تاریخ مفاهیم، مشورت، خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه.

بررسی تطبیقی کتاب سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک و فرائدالسلوک شمس‌الدین سجاسی در اندیشه سیاسی ایران شهری

دکتر شهین فارابی

عضو هیئت‌علمی گروه تاریخ دانشگاه پیام‌نور مشهد

sh_farabi@yahoo.com

چکیده

بازپرداخت اندیشه سیاسی ایران شهری یکی از عمده‌ترین مفردات تداوم ایران‌زمین، در گذار از دوره باستان به دوره اسلامی بوده است و رشته‌ناپیدایی است که دوره‌های مختلف تاریخی در ایران دوره اسلامی را به یکدیگر پیوند داده است. تاکنون، نویسندگان متعددی از جمله نجم‌الدین رازی در مرصادالعباد، میرسیدعلی همدانی در ذخیره‌الملوک، ابراهیم ابرقوهی در مجمع‌البحرین و... درباره این اندیشه قلم‌فرسایی کرده‌اند.

در این میان، عناصری از اندیشه سیاسی ایران شهری را به بهترین وجهی می‌توان در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک مشاهده کرد. خواجه نظام‌الملک و نوع برداشت او از اندیشه ایران شهری، نخستین بازتاب اساسی چگونگی سازش دادن غلامان ترک با این اندیشه است. سال‌ها بعد در ۶۱۰ ه.ق شاهد تألیف کتاب دیگری با عنوان «فرائدالسلوک» هستیم که به‌مانند سیاست‌نامه نوعی جنبه آداب تعالیم عملی در نحوه ملک‌داری دارد. شمس‌الدین سجاسی (نویسنده این کتاب) قصد داشت با توجه به اوضاع آشفته قرن هفتم به اتابک ازبک فرزند محمدبن ایلدگوز (از اتابکان آذربایجان) که فرمانروایی نوجوان بود، به نوعی حکمت عملی و آداب حکومتی بیاموزد. این موضوع، مشابه انگیزه خواجه نظام‌الملک درباره ملک‌شاه سلجوقی بوده است.

در کتاب فرائدالسلوک، فرایزدی از پادشاهان آرمانی باستانی به نوعی به سلاطین ترک انتقال یافته است. از آنجاکه انعکاس این اندیشه در هر اثر، قاعدتاً می‌بایست با توجه به تغییر اوضاع سیاسی هر سلسله، فراز و فرودهایی داشته باشد، با مقایسه اندیشه ایران شهری در کتاب‌های مذکور، در پی آن هستیم که تأثیر اوضاع سیاسی حاکم در زمان تألیف آنها را مورد کنکاش قرار داده و اینکه با وجود شافعی‌مذهب بودن و مشابهت خاستگاه فکری هر دو نویسنده به‌لحاظ

اندیشه‌ی مذهبی و سیاسی، چه عواملی باعث بروز این تفاوت‌ها در روش و زبان گفتاری حکمت‌های عملی و نحوه‌ی آداب حکومت گردیده است؟

بخشی از نتایج پژوهش نشان می‌دهد که با یورش مغولان و پایان گرفتن عصر زرین فرهنگ ایران، تحولی اساسی در اندیشه‌ی سیاسی در ایران هویدا شد که به تدریج باعث شد بیش از پیش، عنصر ایران‌شهری اندیشه‌ی سیاسی در ایران در برابر عناصر بیگانه‌ی مغول رنگ ببازد؛ و در نتیجه اندیشه‌ی ایران‌شهری در کتاب فرائدالسلوک کم‌رنگ‌تر از سیاست‌نامه‌ی نظام‌الملک نمود یافت.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، فرائدالسلوک، اندیشه‌ی ایران‌شهری.

بررسی تقابل حقیقت و واقعیت در سیاست نامه خواجه نظام‌الملک طوسی بر مبنای تحلیل گفتمان

سید مرتضی حافظی

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

میلاذ حجرین

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گیلان

hafezi.b.m@gmail.com

چکیده

گفتمان در زمان‌ها و توسط اندیشمندان مختلف به معانی گوناگونی مورد استفاده قرار گرفته است. تحلیل گفتمان به مثابه یک روش بینارشته‌ای در رشته‌هایی از جمله زبان‌شناسی، فلسفه نقد ادبی، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی و علوم ارتباطات کاربرد دارد. در واقع از نتیجه مطالعه زبان توسط محققان رشته‌های گوناگون پدید آمده است. تحلیل گفتمان انتقادی شامل نظریه‌ها و روش‌هایی است برای مطالعه روابط میان گفتمان و تحولات اجتماعی و فرهنگی قلمروهای گوناگون اجتماعی. تحلیل‌گران انتقادی گفتمان بر آن‌اند که متون تاریخی و ادبی، مانند سایر متون، در خدمت ارتباطات، بنابراین، آنها را نیز می‌توان با نگرش و روش انتقادی تحلیل نمود. در این پژوهش ابتدا مفهوم گفتمان در کانون بررسی قرار می‌گیرد، سپس به تبیین پیشینه و مراحل مختلف تحلیل گفتمانی پرداخته می‌شود. با استفاده از این رویکرد، عوامل زبانی (گفتار و نوشتار) و فرازبانی (زمینه‌ها و عوامل اعتقادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و...) موقعیت نهادی و نگرش‌های نویسنده سیاست‌نامه که در شکل‌گیری متن تأثیرگذار بوده‌اند، مورد توجه قرار گرفته است. خواجه نظام با وجود آنکه راوی رویدادهای آن دوره است، یکی از افراد حاضر در گفتمان سیاست‌نامه است و افکار و سخنانش تحت تأثیر گفتمان‌های آن دوره بوده است. تحلیل گفتمان دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی و دینی خواجه نظام در سیاست‌نامه می‌تواند از منظری نوین ما را به شناخت این اثر سترگ یاری رساند.

واژگان کلیدی: مطالعات میان‌رشته‌ای، نقد ادبی جدید، گفتمان، تحلیل گفتمان انتقادی، متون تاریخی و ادبی، سیاست‌نامه، خواجه نظام‌الملک طوسی.

بررسی جایگاه اقتصاد سیاسی در کتاب سیرالملوک و تأثیر آن بر رضایت‌مندی عامه

مهدی ترکاشوند

استادیار تاریخ و تمدن اسلامی دانشگاه سید جمال‌الدین اسدآبادی

farhadsahami426@yahoo.com

چکیده

در این مقاله نگارندگان در صدد هستند با بررسی نقش اقتصاد و تأثیر آن بر رضایت‌مندی عامه مردم در کتاب سیرالملوک به بررسی عملکرد اقتصادی خواجه نظام‌الملک طوسی بپردازند. اقتصاد سیاسی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مقولات حاکمیتی است و هر حکومتی می‌کوشد با اعمال و تدبیر آن به بهترین وجه ممکن بر توان خود بیفزاید و علاوه بر آن مردم را از خود راضی نگاه داشته و بر عمر دوران حاکمیت خود بیفزاید. خواجه نظام‌الملک طوسی به‌عنوان یکی از مدبرترین وزرای تاریخ ایران در دوره سلجوقیان نیز به این امر واقف بوده و در اثر خود چندین بار بر آن تأکید نموده است. در این پژوهش تلاش می‌گردد با روشی توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به این سؤالات پاسخ داده شود که اقتصاد مطلوب از دید خواجه نظام‌الملک چه ویژگی‌هایی دارد و همچنین اعمال سنجیده آن چگونه می‌تواند در رضایت‌مندی مردم نقش داشته باشد.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، اقتصاد، سیرالملوک، وزارت، رضایت‌مندی.

بررسی «جایگاه نخبگان» در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک

فریبا عباسی، محبوبه امیریان، منصوره صمیمی

دانشجویان کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

ma.amirianchenar@mail.um.ac.ir

چکیده

حکومت سلجوقیان در دوران وزارت خواجه نظام‌الملک از دوام و قدرت فراوانی برخوردار بود. در طول تاریخ همیشه نگاه بزرگان کشور سهم بسزایی در پیشرفت و پیشبرد امور داشته است. متغیرهای بسیاری وجود دارد که بزرگان و سران حکومتی هر کشور با توجه به آنها می‌توانند نقش بسزایی را در پیشبرد امور داشته باشند. یکی از آن متغیرهای مهم، نیروی انسانی ماهر و خلاق است که ما از آن تحت‌عنوان نخبه یا سرآمد یاد می‌کنیم. نقشی که نخبگان هر جامعه در افتخار و استقلال هر کشوری می‌توانند ایفا کنند، بسیار مهم و قابل‌توجه است که نمی‌بایست از اهمیت آن غافل شد. خواجه نظام‌الملک یکی از افراد مهم و تأثیرگذار حکومت سلجوقیان بوده است. وی در سیرالملوک خود اندرزهای متعددی را خطاب به سران کشورها و افرادی که می‌خواهند در آینده حاکم کشور شوند ذکر کرده است. ما در این مقاله با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی بر آنیم تا نقش و جایگاه نخبگان در سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی را بررسی نماییم.

واژگان کلیدی: نخبه، حکومت سلجوقیان، سیرالملوک.

بررسی سیاست خواجه نظام‌الملک طوسی پیرامون شیعیان اثنی‌عشری و اسماعیلی

زهرا سادات کشاوری

دانشجوی دکتری تاریخ تشیع دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول)

Zahra.sadat.keshavarz@gmail.com

دکتر محمدعلی چلونگر

استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

m.chelongar@yahoo.com

دکتر اصغر منتظرالقائم

استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

montazer5337@yahoo.com

چکیده

هدف اصلی نوشتار حاضر جدای از پرداختن به شرح احوال و زندگانی نظام‌الملک، مطالعه سیاست خواجه نظام‌الملک طوسی پیرامون شیعیان اثنی‌عشری و اسماعیلی آن روزگار است. اهمیت این موضوع به این امر بازمی‌گردد که با جلوس البارسلان بر سریر سلطنت، خواجه با کشوری مواجه شد که بخش مرکزی آن را برای مدتی بالغ بر یکصد سال تحت استیلای امرای بویی بود. تسامح مذهبی و ارادت آل‌بویه به اهل‌بیت (ع) زمینه را برای رشد تشیع اثنی‌عشری و فرقه اسماعیلی فراهم ساخته بود. در احیاء و تقویت مذهب سنت در این منطقه، خواجه از دو مذهب حنفی و شافعی به‌عنوان مذاهب رسمی امپراتوری پشتیبانی کرد. گرچه نظام آموزشی همیشه در تدارک دیوانیان شایسته موفق نبود، ولی ارتباط رسمی بین دین و دولت و علاقه سلجوقیان به احیاء تمدن اسلامی، طبقه حاکم مستبدی را متناسب با مذهب و فرهنگ ایجاد کرده بود. روش تحقیق، مطالعه تاریخی است که به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استفاده از متون تاریخی و اسلامی و تحقیقات معاصر انجام گرفته است. این مقاله، به دنبال یافتن پاسخ این سؤال پژوهش است که سیاست خواجه نظام‌الملک طوسی پیرامون شیعیان اثنی‌عشری و اسماعیلی چگونه بوده است؟ در پاسخ باید مطرح نمود که خواجه نظام‌الملک در ایران به‌عنوان یکی از مشهورترین وزیران مسلمان بود که مدت سه دهه منصب وزارت دولت سلجوقیان را

برعهده داشت و با چاره‌اندیشی وی قلمرو سلجوقیان به اوج وسعت و قدرت رسید. خدمات فرهنگی و سیاسی وی به فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی، ویژگی‌های او را ممتاز می‌سازد. تاریخ‌نویسان وی را به لحاظ مذهبی، متعصب به مذهب شافعی و داشتن روابط خصمانه با شیعیان دانسته‌اند، اما در مشی و رفتارهای عملی او، خصومت یا بی‌احترامی نسبت به شیعیان مشاهده نشده است. به گمان می‌رسد طرح اتهامات و نسبت‌های ناروا به خواجه نظام‌الملک، دست‌های غرض‌آلود و تفرقه‌افکنان بین مذاهب یا متعصبان مذهبی در کار بوده باشد و هدف آنان کمرنگ جلوه‌دادن خدمات ارزنده این شخصیت مسلمان و خردمند ایرانی بوده که با موفقیت توانسته برگ زرینی بر اوراق زرین تمدن اسلامی در تاریخ اسلام و ایران بیافزاید.

واژگان کلیدی: سلجوقیان، خواجه نظام‌الملک، شیعیان، اسماعیلیان، مذهب شافعی، سیاست‌نامه.

بررسی عملکرد خواجه نظام‌الملک بر زنان عصر سلجوقی

فریبا عباسی، منصوره صمیمی، محبوبه امیریان

دانشجویان کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

ma.amirianchenar@mail.um.ac.ir

چکیده

مسئله حقوق و حضور زنان در جامعه در تمامی ادوار تاریخ ایران همواره مورد بحث بوده است. در این میان در تاریخ سلجوقیان زنان کمتر تحت تأثیر سنت‌های قبیله‌ای و تعصبات مذهبی قرار داشتند. خواجه نظام‌الملک یکی از معروف‌ترین وزرای دربار سلجوقی که دیدگاه‌ها و نظرات وی در دوره سلجوقی از اهمیت وافری برخوردار است، بحث‌های قابل تأملی را در مهم‌ترین اثر سیاسی خود یعنی سیرالملوک درباره زنان و جایگاه آنان در عرصه سیاست و اجتماع مطرح نموده است. در سیرالملوک، خواجه نظام‌الملک بیش از هر چیزی قائل به محدود نگه داشتن زنان به حریم خصوصی و دور نگه داشتن آنها از عرصه عمومی، به ویژه سیاست و امور حکمرانی است. به اعتقاد وی نباید با زنان به مشورت پرداخت؛ زیرا زنان به دلیل دور بودن از عرصه فعالیت‌های اجتماعی از قوه تمیز و عقلی کامل برخوردار نیستند. بر همین اساس نگارندگان پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسش هستند که با توجه به نقش خواجه نظام در حکومت سلجوقیان وی چه تأثیری بر حقوق و موقعیت اجتماعی و سیاسی زنان این عصر داشته است.

واژگان کلیدی: زن، عصر سلجوقی، خواجه نظام‌الملک، سیرالملوک.

بررسی عناصر زیباشناختی در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی

مریم حقی

زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور مرکز خوانسار

maryamhaghi17@yahoo.com

چکیده

کتاب سیاست‌نامه یا سیرالملوک از آثار خواجه نظام‌الملک طوسی ادیب سیاست‌مدار قرن پنجم هجری است که بسیاری آن را به فصاحت و بلاغت و سلاست انشا و جزالت عبارت ستوده‌اند. هرچند سبک نثر سیاست‌نامه ساده و مرسل است، ولی در جای‌جای این کتاب، آرایه‌های مختلف لفظی و معنوی همچون تشبیه، استعاره، کنایه، جناس، تقابل، تلمیح، تضمین، تمثیل، ایجاز و... به کار رفته‌اند که بر ارزش هنری آن افزوده‌اند. از آنجا که در اغلب پژوهش‌ها به محتوای سیاست‌نامه اشاره شده است و عناصر زیبایی‌شناسی به‌کاررفته در این کتاب کمتر مورد توجه قرار گرفته است، در این پژوهش به بررسی و تحلیل انواع آرایه‌ها و مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی این اثر پرداخته خواهد شد.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، خواجه نظام‌الملک طوسی، عناصر زیبایی‌شناختی، آرایه‌های ادبی.

بررسی مفهوم ملت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی و مقایسه آن با سیاست مدرن

محمد داوود کیاست‌فر

دانشجوی کارشناسی رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان، پردیس خواجه نصیرالدین کرمان
davoodkiasatfar@gmail.com

چکیده

آدمی از همان ابتدا که رو به زندگی جمعی آورد و به صورت قبیله‌ای به حیات خود ادامه می‌داد، بزرگی را برای رهبری و پیشبرد قبیله و به طور کلی برای حل مشکلات درون‌قبیله‌ای و بعضاً برون‌قبیله‌ای انتخاب کرد و از این رو است که ردپای سیاست را می‌توان در کنار جامعه انسانی در طول تاریخ مشاهده نمود، هرچند که «علم سیاست به صورت یک رشته آموزشی عالی تا حدی نو است و طی صد سال گذشته رشد یافته است. پیش از آن، بررسی و توجه پیگیرانه سیاست در انحصار شهریاران، سیاستمداران، فیلسوفان و حقوقدانان بود» (عبدالرحمن عالم، ۱۳۷۳: ۲۱). نقش و اهمیت سیاست با گسترش شهرها لحظه‌به‌لحظه افزایش یافت؛ لذا بعضی از حکما به فکر کتابت کتب سیاست‌نامه و راه رسم مملکت‌داری افتادند تا از این طریق پادشاهان و حاکمان را در امر حکومت‌داری یاری‌بخشند و البته که بعضاً اهداف دیگری نیز مدنظر بوده است که از حوصله این نوشته بیرون است. در این میان یکی از مهم‌ترین و البته زیباترین سیاست‌نامه‌ها، سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی است که به حق یکی از شاهکارهای ادب پارسی به‌شمار می‌رود.

یکی از ارکان علم سیاست و همچنین یکی از پایه‌های کرسی قدرت حکام، مردم (ملت، رعیت) هستند و به گفته سعدی «... و دیگر بدان که ملوک از بهر رعیت‌اند، نه رعیت از بهر طاعت ملوک» (سعدی، ۱۳۸۴: ۵۴)، و خواجه نظام‌الملک نیز در ابتدای کتاب خود می‌گوید: «ایزد تعالی اندر هر عصری یکی را از میان خلق برگزیند و او را به هنرهای پادشاهانه ستوده و آراسته گرداند و مصالح جهان و آرام‌بندگان را بدو بازبندد...» (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۷).

حال به سهولت می‌توان فهمید که مردم و مردم‌داری از اصول حکومت‌داری است و باید بدان توجه داشت. آنچه که در این نوشته دنبال می‌شود بررسی مفهوم ملت در سیاست است که

به‌طور دقیق می‌توان این‌گونه بیان کرد: بررسی مفهوم ملت در سیاست‌نامه و مقایسه آن با سیاست مدرن. به‌طور مختصر نتیجه‌ای که از این مقاله دریافت می‌شود این است که ملت، خط اصلی سیاست یک حکومت را مشخص می‌کند و اقتدار، حاکمیت، سلطه اجتماعی، مشروعیت و... که دیگر پایه‌های حکومت است در سایه ملت پدید خواهد آمد.

همچنین در پایان باید گفت این مطالعه یک تحقیق تحلیلی- تطبیقی است و با ابزار کتابخانه‌ای و سندکاوی صورت گرفته است.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست مدرن، مردم، مردم‌داری.

بررسی مقایسه‌ای مفهوم عدالت در اندیشه خواجه نظام‌الملک و میرزا ملک‌خان ناظم‌الدوله

محمد رادمرد

عضو هیئت‌علمی گروه علوم سیاسی دانشگاه مازندران

چکیده

عدالت از مهم‌ترین مفاهیم اندیشه سیاسی است. در اندیشه خواجه نظام‌الملک نیز همچون عموم اندیشه‌ورزان کلاسیک و تئوری‌پردازان نظریه کهن سلطنت، مفهوم عدالت از جایگاهی مهم برخوردار است. آنچنان که طلیعه بحث خواجه در هر سه فصل اول سیاست‌نامه به تبیین همین مفهوم و اهمیتی که می‌بایست بدان داده شود پرداخته است و آن را با محور پادشاه مفصل‌بندی می‌کند. در مقاله‌ای که بدان پرداخته می‌شود تلاش می‌شود تا اندیشه خواجه نظام در مقابل یک اندیشه‌ورز مدرن ایرانی قرار گیرد که اولاً در آخرین سده عصر سلطنت در ایران زندگی می‌کند و ثانیاً با اندیشه «غیری» به نام «غرب» آشنا است. سؤال این است که با رویکردی مقایسه‌ای و گفتمانی چه تفاوتی میان نگاه خواجه نظام‌الملک و میرزا ملک‌خان ناظم‌الدوله درباره مفهوم عدالت وجود دارد؟ بررسی اندیشه میرزا ملک‌خان ناظم‌الدوله نشان می‌دهد که از عصر پیشامشروطه به تدریج گفتمانی در ایران شکل می‌گیرد که در آن عدالت با محوریت پادشاه عادل که مدنظر خواجه نظام است به مفهومی مبتنی بر نهاد عدالت‌خانه منتقل می‌شود و به عبارتی عدالت‌خانه دال مرکزی است که اندیشه عدالت و امنیت را مفصل‌بندی می‌کند. بدین ترتیب پس از چند هزاره حاکمیت گفتمان کهن سلطنت که در آن سیاست و عدالت مبتنی بر وجود پادشاه عادل بود و خواجه نظام شاخص‌ترین تئوری‌پرداز آن محسوب می‌شد، این نظریه جای خود را به اندیشه‌ای برگرفته از غرب می‌دهد که از قضا خود پادشاه را مهم‌ترین خطر برای تحقق عدالت می‌داند.

واژگان کلیدی: پادشاه، شاه عادل، عدالت‌خانه، خواجه نظام‌الملک، میرزا ملک‌خان، گفتمان.

بررسی و شناخت گفتمان خواجه نظام‌الملک طوسی در دولت سلجوقیان

علی صفی‌پور

دانشجوی دکتری ایران‌شناسی دانشگاه شهید بهشتی

danesh@gmail.com

چکیده

در دوره سلجوقیان، قدرت سیاسی سلاجقه در سایه وزیران ایرانی بود که روزبه‌روز در پهنه سیاست و حاکمیت ایران گسترش یافت. خواجه نظام‌الملک طوسی (زندگی: ۴۰۸-۴۸۵) نامدارترین وزیری است که هوشیارانه در کنار شمشیر سلجوقیان دست به گفتمان‌سازی ویژه خود در عرصه قدرت زد. گفتمان قدرتی که در آن دیوان‌سالاری و دوات وی نگهدارنده تاج شاهی ملک‌شاه جوان و دولت گسترده سلجوقی بود. او در این گفتمان‌سازی چنان موفق پیش رفت که به باور پژوهشگران تاریخ عصر سلجوقی دیوان وزیر در همه کارها از دربار سلطان قدرتمندتر رفتار می‌کرد.

در این مقاله تلاش می‌شود با کمک نظریه تحلیل گفتمان (Discourse analysis) به نقش و جایگاه خواجه نظام‌الملک در ساختار قدرت دولت سلجوقیان پرداخته شود. تا به این وسیله پاسخ به چرایی اقدامات و رفتارهای سیاسی خواجه نظام‌الملک بیش از پیش بر ما آشکار شود. **واژگان کلیدی:** خواجه نظام‌الملک، ملک‌شاه سلجوقی، تحلیل گفتمان، گفتمان حاکم در دوران سلجوقی، نظامیه.

بررسی وضعیت علم در دوران مدارس نظامیه: با بررسی آثار طبقه‌بندی علوم و با تأکید بر کتاب «المنقذ من الضلال» غزالی

ایرج نیک‌سرشت

عضو هیئت علمی پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران

nikseresht@ut.ac.ir

چکیده

علم واقسام آن و تعیین شأن و جایگاه هر علمی در میان سایر علوم، یکی از دغدغه‌های فکری بسیاری از فلاسفه، دانشمندان و متکلمان بوده است. افلاطون برای آموزش و تربیت فیلسوف-فرمانروا ناچار به طبقه‌بندی علوم شد. طبقه‌بندی وی معرفت‌شناختی-اخلاقی است. ارسطو راه استاد خود را ادامه داده و مبنای دیگری برای طبقه‌بندی علوم در تاریخ علم در نظر گرفت. شکل‌گیری علوم در تمدن اسلامی باعث به وجود آمدن دایره‌المعارف‌های علوم مختلف از جمله فلسفی، علوم مذهبی، علوم دیوانی، علوم طبیعی و... گردید. از کندی، فارابی و ابن‌سینا به عنوان نخستین فیلسوفانی نام برده می‌شود که پیش از دوره سلجوقیان با نگاهی آثاری در این ارتباط اقدام به طبقه‌بندی علوم کردند. از *جوامع‌العلوم*، *مفاتیح‌العلوم*، *نزهت‌نامه علائی*، *فرخ‌نامه جمالی* و... نیز به عنوان آثاری در این ارتباط نام برده می‌شود.

به دلیل تعالیم آموزشی-تربیتی خاص در تمدن اسلامی، تعیین سلسله‌مراتب علوم اهمیت دوچندان یافت. به طوری که نسل‌های متوالی محققان مسلمان، بخش قابل توجهی از استعداد فکری و توان خود را وقف شرح و بیان این موضوع کردند. در واقع می‌توان چنین گفت که هر «طبقه‌بندی علوم» بازتابی از وضعیت علوم در عصر خود را ارائه می‌دهد و هر سنت علمی-فلسفی با توجه به شرایط سیاسی، اجتماعی و مذهبی دوران خود روش خاصی برای تدوین اثری در زمینه طبقه‌بندی علوم داشته است.

برخی از مورخین بر این باور هستند که دوران شکوفایی علم در تمدن اسلامی مربوط به دوره‌ای است که خلافت در بغداد به سستی گرایید و حکومت‌های مختلف محلی مراکز علمی دیگری به جز بغداد در ری، طوس، نیشابور، مرو، فارس و مناطق دیگر به وجود آوردند. سؤال اصلی این پژوهش این است که با تشکیل حکومت مقتدر و واحد سلجوقیان، وضعیت علم و

اوضاع دانشمندان در این دوره چگونه بوده است؟ این نکته را باید خاطر نشان کرد که از بین رفتن حکومت‌های محلی با تقویت یک مذهب خاص و رسمی که با حمایت خواجه نظام‌الملک وزیر مقتدر حکومت سلجوقیان همراه بوده هم‌زمان است، همچنین این دوره مقارن است با مبارزه شدید امام محمد غزالی با فلسفه و تشکیک وی در قدرت عقل.

در دوران حکومت سلجوقیان دانشمندانی همچون عمر خیام در ریاضیات و نجوم، ابوحاتم اسفزاری در علم‌الاوزان و مقادیر و نجوم، قطان مروزی در کیهان‌شناسی، ابوالبرکات بغدادی در فلسفه طبیعی، عمر بن سهلان ساوی در علوم مختلف، ابن‌باجه و ابن‌رشد در فلسفه طبیعی، ابوحاتم مظفر اسفزاری در ریاضیات و علم‌الاوزان و مقادیر، اسماعیل جرجانی در پزشکی، عبدالرحمان خزانی مؤلف میزان‌الحکمه و... که ادامه‌دهنده راه دانشمندان پیش از خود بودند. ولی به مرور زمان با گسترش حاکمیت مذهبی و حمایت‌های خواجه نظام‌الملک از صوفیه که خود از ارادتمندان و بزرگ‌ترین حامیان تصوف بود و همچنین در چنین شرایطی با ظهور متفکرانی همچون امام محمد غزالی و عنایتی که به تصوف داشت، چراغ علم شکوفایی گذشته خود را از دست داد و به دام فلسفه و کلام افتاد.

در این تحقیق در ابتدا با اشاره به اهمیت طبقه‌بندی علوم از جنبه تاریخ علم، همین‌طور از لحاظ آموزشی - تربیتی و... ضمن اشاره به طبقه‌بندی افلاطون و ارسطو و بررسی معیار و ویژگی‌های آنها و تأثیری که در دوره اسلامی گذاشته است، به بررسی تحولات و تمایزات آن در دوره اسلامی به ویژه دوران صدارت خواجه نظام‌الملک خواهیم پرداخت و در بخش بعدی به جایگاه کتاب *المنقذ من الظلال* غزالی در تاریخ علم دوره اسلامی خواهیم پرداخت.

بررسی و مقایسه طرح‌واره‌های فرهنگی خواجه نظام‌الملک و امام

محمد غزالی

(مطالعه موردی زنان)

دکتر طاهره رحیم‌پور ازغندی

عضو هیئت‌علمی دانشگاه فردوسی مشهد

rahimpoor@um.ac.ir

چکیده

یکی از آثار طرح‌واره‌های فرهنگی شکل‌گیری قشربندی اجتماعی است. مطالعه کتاب سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی (۴۱۰-۴۸۵) و نصیحه‌الملوک امام محمد غزالی (۴۵۰ - ۵۰۵) به‌عنوان دو متفکر تأثیرگذار و معاصر نشان می‌دهد از منظر آنان، زنان در طبقه فرودست جامعه قرار دارند. از این رو این پژوهش درصدد پاسخ به این سؤال است که خاستگاه این طبقه‌بندی جنسیتی کدام تجارب و باورها است؟ این تحقیق با تکیه بر روش تحلیل محتوا پس از مقایسه دیدگاه خواجه نظام‌الملک با غزالی به ریشه‌ها و علل چنین رویکردی نسبت به زنان می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد اگرچه خواجه و غزالی با مداخله زنان در امور سیاسی مخالف هستند، ولی دلایل آنان برای این مخالفت متفاوت است. همچنین به نظر می‌رسد گرایش‌های فلسفی خواجه و تمایلات عرفانی غزالی یکی از علل تفاوت در طرح‌واره آنان نسبت به زنان است.

واژگان کلیدی: نظام‌الملک طوسی، امام محمد غزالی، زنان، طرح‌واره فرهنگی.

پیوند سیاست، جامعه و نظام کیهانی در منظومه فکر خواجه نظام‌الملک طوسی

علی اصغر داودی

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد (نویسنده مسئول)

ndavoudi@gmail.com

ندا حاجی وثوق

دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز

چکیده

اندیشه سیاسی هر قوم و ملتی از ویژگی و هویت خاصی برخوردار است که سبب تداوم تاریخی آن می‌شود. به زعم بسیاری از اندیشمندان، آرمان پیوند و هماهنگی میان سیاست، جامعه و نظام کیهانی، هسته مرکزی نظام اندیشگی ایرانیان از عهد باستان تا عصر حاضر بوده است. آموزه هماهنگی جامعه با نظام کائنات و طرح رهبری سیاسی به مثابه نقطه پیوند میان آن دو، از عهد اسطوره‌ای و حماسی تا دوران ایران شهری و نیز کل دوران پس از ورود اسلام به ایران، همچون قالبی گفتمانی مرکزیت خود را در اندیشه سیاسی ایران حفظ نموده و با بسط به دیگر حوزه‌های تفکر، اقتدار تاریخی خود را به نمایش گذاشته است. در واقع، اندیشمندان ایرانی همواره تلاش داشته‌اند تا از الگوی نظم کیهانی راه به سوی نظم زمینی بگشایند. هیچ حوزه و شاخه‌ای از اندیشه سیاسی ایران، چه پیش و چه پس از ورود اسلام، نبوده که به گونه‌ای با این آرمان پیوستگی نداشته باشد، هرچند این نگرش در ادوار مختلف به شیوه‌ای خاص بازتاب و تبلور یافته است. عصر وزارت خواجه نظام‌الملک طوسی در دستگاه سلاجقه، به دلیل بحران گذار از نظام خلافت به نظام ملوکیت، برهه حساسی در تاریخ ایران است. با توجه به اینکه خواجه در کنار سیاست‌ورزی عملی، دستی هم بر سیاست نظری و سیاست‌نامه‌نویسی داشت، این پرسش مطرح است که آرمان کهن پیوند میان نظم کیهانی با نظم زمینی چه بازتابی در اندیشه سیاسی او داشته است. این مقاله سعی دارد با تکیه بر آثار مکتوب خواجه و نیز اسناد تاریخی و نوشته‌های اهل قلم در مورد وی، با رویکردی تاریخی-تحلیلی به

واکاوی پرسش فوق‌بپردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که در شرایطی که نظام خلافت در زیست‌جهان اسلام دچار بحران شده بود، خواجه می‌کوشید با الهام از طرح شاهی آرمانی ایران باستان و به شیوه‌ای واقع‌بینانه، با درآمیختن آرمان‌خواهی ایران‌شهری و آموزه‌های اسلامی به حکومت ترکان در ایران سامان بخشید. او با وام‌گرفتن عناصری از اندیشه شاهی آرمانی ایران‌شهری، همچون الهی‌بودن مقام پادشاهی، فره ایزدی شاه، جمع دین‌یاری و شهریاری در وجود شاه و ارتباط سرشت شاهی با دگرگونی جهان، و آمیختن آنها با آموزه‌های اسلامی، کوشید تا ظهور نظم خوب و بد سیاسی را به حوادث آسمانی نسبت دهد و به این ترتیب، به بازتولید آرمان کهن پیوند سیاست با نظام هستی مبادرت نمود.

واژگان کلیدی: شاهی آرمانی، اندیشه ایران‌شهری، نظم کیهانی، نظم زمینی، خواجه نظام‌الملک طوسی، اندیشه سیاسی ایران.

تأثیر گزاره‌های ثبات‌آفرین در اندرزهای خواجه نظام‌الملک بر ثبات سیاسی سلسله سلجوقی

پیمان زنگنه

مریی گروه علوم سیاسی دانشگاه بیرجند
P_zanganeh@birjand.ac.ir

سمیه حمیدی

استادیار علوم سیاسی دانشگاه بیرجند
Somaye.hamidi@birjand.ac.ir

سودابه فیضی

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه بیرجند
Soudabe.feyzi1395@gmail.com

چکیده

ثبات سیاسی از جمله مفاهیمی است که توجه بسیاری از نظام‌های سیاسی را به خود جلب نموده است. به طوری که بسیاری از آنها به ارائه طرح‌ها و برنامه‌هایی در راستای ثبات سیاسی خود پرداخته‌اند. در گذشته تاریخی ایران نیز مسئله ثبات سیاسی قابل توجه بود، به گونه‌ای که وزیران کاردان و شایسته، عمدتاً با فراهم نمودن بستری فکری و عملی در صدد ایجاد ثبات سیاسی بوده‌اند. خواجه نظام‌الملک از جمله وزیران توانمند و اندیشه‌ورز سلجوقیان است که به ارائه اندرزهایی جهت ثبات سیاسی سلسله سلجوقه پرداخته است. از آنجاکه سلجوقیان دارای فرهنگ قبیله‌ای و به دور از آداب و رسوم فرهنگی بودند، لذا خواجه نظام بر آن بود تا با ارائه اندرزهایی مشفقانه، متأثر از سنت ایران باستان و آیین اسلامی به تداوم ثبات سیاسی سلجوقه یاری رساند. اندرزهای او دارای خصلتی نظری و عملی است. خواجه نظام با ارائه اندرزهایش در سیاست‌نامه و سیرالملوک به اهمیت ثبات سیاسی و تداوم سلجوقیان در عالم اندیشه پرداخته، اما اقدامات او در عرصه عملی به عنوان وزیر سلجوقه، گویای تلاش عملی او برای استقرار ثبات سیاسی این سلسله است. این نوشتار بر آن است تا با بهره‌گیری از نظریه ساختاری پارسونز، تأثیر رهنمودهای خواجه نظام‌الملک که در دو ساحت نظری و عملی نمود یافت را بر ثبات سیستم سیاسی سلجوقیان مورد بررسی قرار دهد.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، اندرزنامه، ثبات سیاسی، سلجوقه.

تأثیر ویژه‌سازی نظامیه‌ها به آموزش مذهب خاص بر جریان درونی حاکم بر تولید علم در تمدن اسلامی

دکتر محمد باغستانی کوزه‌گر

عضو هیئت‌علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده اسلام تمدنی، گروه هنر و تمدن اسلامی

mo_baghestani@yahoo.Com

چکیده

نظامیه‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز علمی برجای‌مانده از دوران وزارت سی‌ساله (۴۵۵-۴۸۵ ه.ق) خواجه نظام‌الملک طوسی (مقتول ۴۸۵ ه.ق) در عهد سلجوقیان نقش مهمی بر جریان بیرونی و درونی حاکم بر مدیریت تولید علم در تمدن اسلامی ایفا کرده و تأثیرهای ماندگاری بر آنها داشته‌اند. پرسش این مقاله آن است که آثار منفی ویژه‌سازی نظامیه‌ها به مذهب خاص بر مدیریت درونی حاکم بر تولید علم چیست؟ با این فرضیه که اختصاص یافتن این مدارس به مذهب خاص و دانش‌های وابسته به تحکیم آن، مدیریت درونی حاکم بر جریان تولید علم را دچار آسیب کرده است، به شناسایی مهم‌ترین آسیب‌ها پرداخته شده و با عنوان‌هایی چون برهم‌زدن نظم ارتباطی در قلمروهای کنشی دو جریان بیرونی و درونی حاکم بر مدیریت تولید علم، از میان‌بردن رقابت منطقی میان گرایش‌های علمی متفاوت و تغییر اجباری در اصول حاکم بر روابط علمی از آنها یاد شده است.

واژگان کلیدی: نظامیه‌ها، خواجه نظام‌الملک طوسی، جریان تولید علم، تمدن اسلامی.

تأثیر منازعات مذهبی بر ساختار و فرم سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی

غلامرضا قلیزاده

دانشجوی دوره دکتری علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی

reza_5110@yahoo.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک طوسی را نخستین و بزرگ‌ترین نماینده سنت سیاست‌نامه‌نویسی در ایران دوره اسلامی می‌دانند. او در ادامه سنت اداری و بوروکراتیک اندیشه سیاسی ایران در قاموس وزیر ملک‌شاه سلجوقی و نظریه‌پرداز اندیشه سیاسی ایران‌شاهی کتاب ارجمند سیاست‌نامه یا سیرالملوک را برای اداره بهتر امور، منطبق بر الگوی نهادینه‌شده ایران‌شاهی تدوین کرده است. سوانح احوال و زمانه نظام‌الملک مشحون از تعارضات و رقابت‌های فرق و مذاهب اسلامی بوده، به طوری که این تعارضات، سلطنت ایرانی-اسلامی را مواجه با شکاف‌های عمیق و گسل‌های تند مذهبی و فرهنگی ساخته بود. در این بستر تند اجتماعی، خواجه با دو چالش جدی مواجه بود. ازسویی، باید دائماً سلطان را نسبت به عوارض و تبعات ساخت عشیرتی و نامتمرکز قدرت هوشیار می‌ساخت. ازسوی دیگر، باید از پروژه سیاسی خود که هرآن ممکن بود با اغفال سلطان از سوی گروه‌های مذهبی رقیب دچار کسوف و وقوف شود ممانعت به عمل آورد؛ گروه‌های مذهبی که «دبیران بدمذهب عراقی» و دوگانگی شافعی-حنفی نیروهای خراسانی-سلجوقی مستقر در هرم قدرت در رأس آنها قرار داشتند. نگاهی عمیق و معناکاوانه به سیاست‌نامه حاکی از آن است که این تعارضات و شکاف‌ها، تأثیری اجتناب‌ناپذیر بر ساختار و فرم آن گذارده و این اثر مهم سیاسی، فرهنگی و ادبی را از درون دچار شکاف، چندپارگی و عدم انسجام کرده است. تاحدی که بخش‌هایی از آن به مسکنی آرام‌بخش می‌ماند که در آن از پرتو «خروج خوارج» در عصر ملک‌شاه، سلطان را از آرامش جامعه مطمئن سازد. این درحالی است که این ساختار آرام و بی‌چالش از فصل سی‌ونهم به بعد روایت‌گر دورانی پرآشوب متأثر از منازعات شدید فرقه‌ای و مذهبی می‌شود. در بخشی دیگر حتی از این نیز تندتر شده آیین، سنن و فرهنگ سیاسی و دینی بدمذهبان را به تصویر می‌کشد. این مقاله که داده‌های اسنادی و

کتابخانه‌ای را با روش کیفی تحلیل مضمون (Thematic Method) تحلیل می‌کند به دنبال ارائه پاسخ مناسب به این پرسش است که منازعات مذهبی و فرقه‌ای عصر ملک‌شاه سلجوقی چه تأثیراتی بر فرم و شکل ساختار سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک داشته است؟ هرچند این مقاله‌ای اکتشافی است و نیاز چندانی به فرضیه ندارد، ولی برای رسیدن به پاسخی سریع‌تر به پرسش مقاله، آن را بر این فرضیه استوار کرده‌ایم که فرم و ساختار سه‌وجهی روایت تکسینی، روایت آشوبی و روایت بددینی، محصول منازعات بی‌پایان فرقه‌ای- مذهبی سال‌های حاکمیت سلجوقیان بوده است.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، خواجه نظام‌الملک، منازعات مذهبی و فرقه‌ای.

تأملی بر الگوی کشورداری در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی

سمیه حمیدی

استادیار علوم سیاسی دانشگاه بیرجند
Somaye.hamidi@birjand.ac.ir

پیمان زنگنه

مرئی گروه علوم سیاسی دانشگاه بیرجند
P_zanganeh@birjand.ac.ir

زهرا آراسته

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه بیرجند
Zah.arasteh@gmail.com

چکیده

سازوکار اداره نظام سیاسی از جمله موضوعات مورد توجه در اندرزننامه‌ها و سیاست‌نامه‌ها بوده است. این متون با اتکا بر رویکردی سلبی و ایجابی، ضمن بیان کاستی‌های نحوه اداره نظم سیاسی در تلاش بودند تا الگوی مطلوب کشورداری را نیز ترسیم و به پادشاه توصیه نمایند. از جمله مهم‌ترین این آثار، سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک، وزیر حکومت سلجوقی است. پرسش اصلی نوشتار حاضر آن است که الگوی بایسته کشورداری در اندیشه خواجه نظام‌الملک چیست؟ فرضیه این نوشتار آن است که این الگو مبتنی بر ایجاد توازن میان خرد، عدالت و اخلاق متأثر از الگوی کشورداری در ایران باستان، نظم سیاسی را مبتنی بر حکومت آرمانی و یک‌پارچه قرار می‌دهد.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، کشورداری، خرد سیاسی، عدالت.

تبیین شکاف میان خواجه نظام‌الملک و برابری خواهان مذهبی با روش‌شناسی کوئنتین اسکینر

سارا نظیف

دانشجوی کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی دانشگاه فردوسی

saranazif.venouse@yahoo.com

چکیده

در قرن پنجم ه.ق نهضت مدرسه‌سازی تحت تأثیر اقدامات خواجه نظام‌الملک را می‌توان به‌عنوان یکی از اقدامات اساسی خواجه در راستای مقابله با شیعیان اسماعیلی و تقویت طلاب علوم دینی و پیروان فرقه شافعی قلمداد کرد. نگاه صرف تاریخی به سیاست‌نامه این انتقاد را برمی‌انگیزد که خواجه در برخورد با بدمذهبان و به‌طور ویژه، با اسماعیلیان از آرمان برابری به دور بوده است. بدین ترتیب پژوهش حاضر در راستای پرداختن به چرایی دوربودن خواجه از آرمان برابری مذهبی شکل گرفته است. با توجه به چنین هدفی، از روش فهم اندیشه سیاسی کوئنتین اسکینر بهره گرفته شده است. به عقیده اسکینر، هدف اصلی مفسر، اثبات معنای متن است و تأکید دارد که این امر، صرفاً با قرائت خود متن به دست نمی‌آید، بلکه برای دستیابی به آن باید به «فراتر» یا «فروتر» از سطح ادبی متن رفت و در پس آن، انگیزه‌ها و نیات مؤلف و زمینه اجتماعی و زبان نگارشی آن را جست‌وجو کرد. چنین خوانشی از سیاست‌نامه خواجه در قبال بدمذهبان، توجه ما را به این نکته معطوف می‌سازد که سیاست‌نامه در ادامه سنت اندرزنانه نویسی قرار می‌گیرد که به حقیقت رابطه نیروهای سیاسی توجه دارد و نه به واقعیت تاریخی که به نظر خواجه، در مقایسه با حقیقت رابطه نیروها، از اهمیت کمتری برخوردار بوده است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه، بدمذهبان، اسکینر، اسماعیلیان.

تبیین مؤلفه‌های واقع‌گرایی در اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک

علی باقری دولت‌آبادی

دانشیار روابط بین‌الملل، گروه علوم سیاسی دانشگاه یاسوج

abagheri@yu.ac.ir

چکیده

در بررسی نظریه‌های روابط بین‌الملل سنت همیشگی مراجعه به آراء و اندیشه‌های متفکران غربی و تشریح آن بوده است. به همین خاطر عموماً اندیشه‌های متفکران ایرانی مغفول مانده و یا کمتر موردتوجه قرار گرفته است. خواجه نظام‌الملک وزیر دولت سلجوقی از جمله شخصیت‌های ایرانی است که نام وی بیشتر با کتاب سیاست‌نامه و توصیه‌هایش در بحث سیاست داخلی به پادشاه زمانه شناخته شده است و به‌نوعی اندیشه‌های وی در حوزه روابط بین‌الملل ناشناخته مانده است. پرسش اصلی پژوهش حاضر سنجش نسبت اندیشه خواجه با نظریه واقع‌گرایی در روابط بین‌الملل است. فرضیه پژوهش این است که آراء و اندیشه‌های این دانشمند ایرانی با نظریه واقع‌گرایی قرابت دارد. روش به‌کارگرفته‌شده از لحاظ شکل مقایسه‌ای و از بعد محتوایی توصیفی است. برای گردآوری داده‌ها نیز از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد به‌جز رویکرد خواجه نسبت به سه بحث سرشت انسان، آنارشی و اخلاق در سایر موارد اندیشه‌های وی با نظریه واقع‌گرایی انطباق کامل دارد. در اندیشه خواجه نظام‌الملک دولت همانند واقع‌گرایی عامل حفظ امنیت و پرهیز از بی‌نظمی و مسئول ارتباط با سایر دولت‌ها است (اصل دولت‌محوری). در تفکر خواجه نظام‌الملک قدرت جایگاه محوری دارد و او پادشاه را قدرت تمام می‌بخشد و اطاعت از پادشاه را فریضه و وظیفه می‌خواند. همچنین تمام وجه همت او معطوف به افزایش حشمت، صلابت و قدرت پادشاه است (اصل قدرت و زور). خواجه ابزار حکومت‌داری را عقل، دین و تجربه می‌دانست (اصل عقلانیت). نگاه خواجه نسبت به نیروی نظامی آن است که نیروی نظامی اصل و اساس بقای ملک است و در هر حال پادشاه باید برای بقا و غلبه بر دشمنان به تقویت هرچه بیشتر توان نظامی خود بپردازد (اصل خودیاری). بحث اصلی در سیاست‌نامه همانند همه سیرالملوک‌ها درباره وسایل، راه‌ها و قواعد حفظ ادامه قدرت و چگونگی اداره امور مملکت و آرامش و امنیت است (اصل بقاء).

واژگان کلیدی: واقع‌گرایی، خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، قدرت، اخلاق.

تحلیل اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی در خصوص اندیشه ایران‌شهری بر مبنای نظریه کنش‌گفتاری جان آستین

دکتر امین نواختی مقدم

عضو هیئت‌علمی گروه علوم سیاسی دانشگاه محقق اردبیل

چکیده

یکی از مهم‌ترین اندیشمندان دوره اسلامی ایران زمین خواجه نظام‌الملک است که اثری عظیم و کم‌نظیر به نام سیاست‌نامه یا سیرالملوک را به رشته تحریر درآورد. خواجه در پاسخ به بحران‌های ایران زمین و خطر اضمحلال آن، اقدام به ارائه نظریه پادشاهی آرمانی ایران‌شهری می‌کند و از این رو به مواجهه با بحران‌های موجود می‌پردازد.

ناکارآمدی نظام خلافت: در عصر خواجه، خلافت کارایی خود را برای دفاع از شریعت اسلام از دست داده بود و خلیفه جز در محدوده خود در سایر سرزمین‌های اسلامی قدرتی نداشت و پادشاهان به صورت مستقل عمل می‌کردند.

خروج اسماعیلیان: با ضعفی که در نظام خلافت به وجود آمده بود، اندیشه‌های دیگری نیز مطرح گردید. بنابراین یک پارچگی سرزمین‌های اسلامی به شدت تهدید می‌شد.

بحران هویت: به دنبال یورش اعراب به سرزمین ایران و تصرف این سرزمین و حاکمیت نظام سیاسی خلافت، جامعه ایران با بحران هویت روبه‌رو گردیده بود و اکنون پس از دو قرن سکوت به دنبال احیای سنت‌ها و فرهنگ اصیل خود در راستای تعالیم اسلامی بود.

در پاسخ به این مشکلات خواجه که به ناکارآمدی نظام خلافت مطلع بود و از سوی دیگر به تهدیدات اسماعیلیان به رهبری حسن صباح آگاه بود در اندیشه‌های خود به اندیشه شاهی آرمانی ایران باستان رجوع می‌کند تا هم بتواند به مشکلات پاسخ گوید و هم مدل جدیدی ارائه دهد تا ضعف نظام خلافت را پوشش دهد.

این پژوهش درصدد است تا با بهره‌گیری از نظریه کنش‌های گفتاری جان لانگشاو آستین به بررسی لایه‌های پنهان سخن خواجه نظام‌الملک که در سیاست‌نامه مطرح گشته است، بپردازد. بر طبق نظریه کنش‌های گفتاری جان آستین هر پاره‌گفتار یا جمله دارای سه کنش منظوری، بیانی

و تأثیری است. براساس این نظریه زبان ادبی به آنچه انجام می‌دهد به همان اندازه توجه می‌کند که می‌گوید. مفهوم کنش‌سخن توجیهی زبان‌شناختی و فلسفی برای این ایده فراهم می‌کند که دسته‌ای از گفته‌ها وجود دارند که مقدم بر هر چیز، کاری انجام می‌دهند. کنش‌سخن جنبه‌هایی را که به آنها اشاره می‌کند، خود خلق می‌کند. این نظریه کمک می‌کند تا ادبیات را کنش یا رخداد بینگاریم که جهان را متحول می‌سازد. ازسوی دیگر گسستی میان معنا و قصد گوینده ایجاد می‌شود، زیرا این قصد مؤلف نیست که تعیین می‌کند با واژه‌ها چه کاری انجام دهیم؛ بلکه آنچه تعیین‌کننده است قراردادهای اجتماعی و زبانی است.

تحلیل ساختاری عنصر زمان در روایات سیاست‌نامه «بر مبنای نظریهٔ ژرار ژنت»

دکتر فرشته محبوب

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور

F.Mahjoub1354@yahoo.com

چکیده

از میان ساختارگرایانی که به روایت و سامان‌دهی کاربرد «زمان» به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر روایت پرداخته‌اند، نقش ژرار ژنت، ساختارگرای فرانسوی، در تکوین نظریهٔ «زمان روایی» که از تأثیرگذارترین مؤلفه‌های پیشبرد روایت داستانی است بسیار قابل توجه است. او نظریهٔ زمان در روایت را در سه محور نظم، تداوم و بسامد مطرح کرده است.

در میان متون روایی برجستهٔ ادبیات فارسی، «سیاست‌نامه» اثر شاخص «خواجه نظام‌الملک طوسی» به‌لحاظ زمان و ساختار روایی جامعهٔ آماری مناسبی برای تطبیق با الگوی زمان ژرار ژنت است. «سیاست‌نامه» به پنجاه فصل تقسیم شده که در اغلب فصول، مؤلف نخست مسئله را به‌صورت تعریف یا دستور اخلاقی مطرح می‌کند و سپس با ذکر حکایات بلند و کوتاه و نقل روایات متعدد، سخن خود را مؤید و محکم می‌کند. با انطباق اصول نظریهٔ ژنت در «سیاست‌نامه» می‌توان دریافت خواجه نظام‌الملک از تکنیک‌های روایت گذشته‌نگر و آینده‌نگر برای ایجاد خلأ و تعلیق در داستان، مکرر استفاده کرده است. در بسیاری از حکایت‌ها گاه توالی خطی زمان به‌هم می‌خورد و زمان تقویمی به زمان روایت تغییر می‌یابد و زمان پریشی‌های گذشته‌نگر و آینده‌نگر سرانجام به گره‌گشایی می‌انجامد. در روایات «سیاست‌نامه» افراد زیادی نقش ایفا می‌کنند و اغلب در قالب اول‌شخص نمودار می‌شوند. از بسامد «مکرر» به وفور استفاده شده و شیوهٔ مخاطب در مخاطب نیز بر فضای داستان غالب است که برای همذات‌پنداری خواننده با متن و همسویی ذهن وی با داستان صورت گرفته است. عنصر «زمان» در اثر مذکور دارای شتاب منفی است و فضای داستان اغلب به توصیف حوادث اختصاص می‌یابد. در میان عناصر داستان نیز، گفت‌وگو از سایر عناصر پررنگ‌تر است.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، زمان، روایت، ژرار ژنت، متن.

تحلیل کارکرد و ساختار روایت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی

نیلوفر سادات عبدالمهدی

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران

NSAbdollahy@ut.ac.ir

چکیده

سیاست‌نامه‌نگاری، بخشی از میراث کهن ادب و فرهنگ ایرانی‌ست. در این میان اثر گران‌سنگ خواجه نظام‌الملک طوسی، بیش از هر نگاشته دیگری مورد اقبال واقع شده است. تاجایی که نام عام سیاست‌نامه برای کتاب او، سیرالملوک، نام خاص گشته است. این شهرت به میزان قابل‌اعتنایی از جایگاه سیاسی وی، همچنین سبک و محتوای متن کتاب نشأت می‌گیرد.

سیاست‌نامه از نظر نوع ادبی به ادبیات پند و اندرز یا همان ادب تعلیمی نزدیک است. از این‌روی خواجه نظام‌الملک با بهره‌گیری از تمثیل‌ها و حکایات مخاطب را به خواندن و تأمل در این اثر فرامی‌خواند و مکتوب او، تا ظهور بزرگانی چون سعدی و آغاز نثر مسجع از محبوبیت برخوردار است؛ تاجایی که استفاده از حکایت و تمثیل را در آثار دوره‌های بعد به تقلید از نویسندگانی چون او می‌توان دید.

تمثیل و حکایت در سیرالملوک ساختاری بسامان و اندیشیده دارد. بررسی ساختار و کارکرد حکایات می‌تواند نکات مهمی را در شناخت یکی از بهترین نمونه‌های نثر مرسل در برداشته باشد.

جایگاه بیان حکایت، نگاه خواجه به شخصیت‌ها، موازنه و قیاس آنها با هم و توجه به اثرگذاری در مخاطب، مطالبی است که در این مختصر به آنها خواهیم پرداخت.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، خواجه نظام‌الملک، حکایت، تمثیل، بلاغت.

تحلیلی تاریخی - ادبی بر فنون نوشتاری خواجه نظام‌الملک طوسی در کتاب سیاست‌نامه با استناد بر نظریه هنر نویسندگی از ایزابل زیگلر

حامد بهشتی

دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه یاسوج

محمود مهمان‌نواز

استادیار گروه تاریخ دانشگاه یاسوج

beheshtihamed1370@gmail.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک طوسی وزیر پرآوازه دوره سلجوقی در کتاب سیاست‌نامه به‌عنوان یک نویسنده سیاست‌مدار از لحاظ فنون نوشتاری به مؤلفه‌هایی دست یافت که تأثیراتی شگرف در تبدیل شدن این کتاب به یکی از مهم‌ترین سیاست‌نامه‌های ایران پس از اسلام داشته است. بر همین اساس پژوهش حاضر با استفاده از نظریه هنر نویسندگی ایزابل زیگلر و روش توصیفی-تحلیلی تلاش دارد به تحلیلی تاریخی-ادبی از مؤلفه‌های فنون نوشتاری خواجه نظام‌الملک در کتاب سیاست‌نامه بپردازد. در این میان یافته‌ها حاکی از آن است که مؤلفه‌هایی همچون خلاقیت، ساختار و طرح‌بندی و لحن خاص نظام‌الملک بیشترین نقش را در سبک نوشتاری کتاب سیاست‌نامه داشته است که موجبات جذب مخاطب و تأثیرگذاری نوشته‌های کتاب را فراهم کرده است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه، دوره سلجوقی، ایزابل زیگلر، فنون نویسندگی.

تدارک برای نجات‌بخشیدن: از ملزومات دیپلماتیک تا ملاحظات امنیتی - نظامی

سیداحمد فاطمی نژاد

استادیار روابط بین‌الملل دانشگاه فردوسی مشهد

a.fatemi@um.ac.ir

چکیده

اغلب مباحث خواجه نظام‌الملک طوسی در باب کشورداری معطوف به حوزه داخلی است، اما ناگفته پیداست که غفلت از تهدیدات خارجی، تمهیدات داخلی را نیز ابتر می‌کند. این نکته از نگاه خواجه نظام دور نمانده و در چند فصل به تهدیدات خارجی توجه داشته است. هدف مقاله حاضر، بررسی نگاه خواجه نظام‌الملک در قبال تهدیدات خارجی است. پرسش اصلی این است که از نظر ایشان، چگونه می‌توان با تهدیدات خارجی پیش‌روی کشور مقابله کرد. با توجه به فصول سیزدهم، بیست و یکم و بیست و چهارم، می‌توان این فرضیه را پیش نهاد که خواجه نظام ابزارهای پیش‌گیرانه را ترجیح داده و در این مسیر اعتمادسازی، شناخت تهدیدات و ایجاد بازدارندگی را مفید می‌داند. این فرضیه با استفاده از رویکردهای لیبرال و واقع‌گرای روابط بین‌الملل، طی سه گام بررسی می‌شود: نخست، نشان داده می‌شود که اعتمادسازی تا حدود زیادی ناشی از نیکوداشتن نمایندگان کشورهای دیگر و رعایت ملاحظات، مصونیت‌ها و احترام‌های دیپلماتیک در قبال آنها است. دوم، طبق دیدگاه خواجه نظام‌الملک شناخت تهدید می‌تواند مانع وقوع آن شود و این بدون داشتن جاسوس در پوشش‌های مختلف امکان‌پذیر نیست. سوم، نیروی جنگی باید به گونه‌ای سامان‌دهی شود که هم روحیه جنگیدن داشته باشد و هم توان آن را. در این شرایط، بدون جنگ می‌توان دفع تهدید کرد.

واژگان کلیدی: اعتمادسازی، جاسوسی، بازدارندگی، نیروی نظامی.

تساهل و مدارا در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی

رضیه موسوی‌فر

عضو هیئت‌علمی دانشگاه حکیم سبزواری

mosavyfar@ut.ac.ir

چکیده

میراث تاریخی هر فرهنگی رد پای خود را در عرصه‌های مختلف، به‌ویژه عرصه اندیشه برجای می‌گذارد. در این میان اندیشه سیاسی به‌علت تأثیرگذاری بیشتر در زندگی مردم یک جامعه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. سؤالی که دغدغه ذهنی اینجانب و این پژوهش است عبارت است از اینکه: نگاه خواجه به سیاست -آن‌گونه که در سیاست‌نامه تبلور یافته است- چه میراثی در امر تساهل و مدارا برای حکام ایران در ادوار پس از خود برجای گذاشته است؟ به عبارت دیگر سپردن امور ملک و ملت به خودی‌ها و به‌حاشیه‌راندن خیل کثیری از افراد در اداره کشور با برچسب غیرخودی، تا چه اندازه وامدار خواجه نظام‌الملک و توصیه‌ها و دستورالعمل‌های مندرج در سیاست‌نامه است؟ بررسی‌های اولیه بیان‌گر سهم بسیار ایشان در تفکیک شهروندان و ارزش‌گذاری افراد بر پایه مذهب، پایگاه اجتماعی، حرفه و غیره است. لذا فرضیه این پژوهش مبتنی بر تأثیرگذاری خواجه در رویه حاکم بر شیوه حکمرانی ایرانی بر پایه خودی و غیرخودی است. روش مورد استفاده در این پژوهش کتابخانه‌ای و عمدتاً محدود به بررسی آراء خواجه نظام‌الملک طوسی در کتاب «سیاست‌نامه» خواهد بود.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، حکمرانی ایرانی، تساهل، مدارا، خودی و غیرخودی.

تطبیق روایی حکایت‌های مشترک سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی و نصیحه‌الملوک غزالی

مریم حقی

زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور مرکز خوانسار
maryamhaghi17@yahoo.com

چکیده

سیاست‌نامه (سیرالملوک) خواجه نظام‌الملک طوسی کتابی است پندآمیز حاوی حکایات و داستان‌های کوتاه و بلند. یکی از کتاب‌هایی که بسیار تحت‌تأثیر سیاست‌نامه بوده است، کتاب نصیحه‌الملوک امام محمد غزالی است که روابط بینامتنی بسیاری با سیاست‌نامه دارد. برخی از حکایت‌های سیاست‌نامه با تغییراتی کم‌وبیش در نصیحه‌الملوک دیده می‌شود. که براساس نظریه ژرار ژنت از مقوله فزون‌متنیت و گشتار کمی محسوب می‌شود. گشتار کمی در کتاب نصیحه‌الملوک نسبت به سیاست‌نامه اغلب از نوع کاهش متن و تخلیص است. هدف از این مقاله که به روش کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا نگاشته شده است، مقایسه حکایات مشترک سیاست‌نامه و نصیحه‌الملوک از منظر روایت‌شناسی است تا با مشخص کردن شباهت‌ها و تفاوت‌های ساختاری آنها، ارتباط این دو متن آشکارتر شود.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، نصیحه‌الملوک، روایت‌شناسی، ژرار ژنت.

تعارضات نهاد وزارت با نهاد سلطنت در دوره سلجوقیان، با تکیه بر سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی

محمدامین زمان‌وزیری

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید بهشتی

Amin.zamanvaziri@gmail.com

علیرضا حاجیان‌نژاد

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران

چکیده

نهاد وزارت در دوره سلطنت پادشاهان ترک، همواره کمابیش در تعارض با نهاد سلطنت بوده است. اندیشه سیاسی ایران پیش از اسلام که وزیران ایرانی میراث‌دار آن بوده و در پی احیای آن در دوره سلطنت ترکان برآمدند، به هیچ‌وجه با خوی تمامیت‌طلبانه مستبدان ترک، سازگاری نداشت. از طرف دیگر، سلاطین ترک سلجوقی نه می‌توانستند بدون حضور وزیران ایرانی به اداره امور امپراطوری بپردازند و نه تحمل داشتند قدرتی را موازی با قدرت خود ببینند. نتیجه این وضعیت متناقض، تعارضات و مصائبی بود که نهاد وزارت در طول دوره امپراطوری سلجوقیان متحمل آن شد. در واقع اداره امور بدون حضور این نیروهای ایرانی عملاً ناممکن بود و سلاطین ترک این را به خوبی دریافته بودند. پس نه این تعارضات به راه‌حل باثباتی می‌رسید و نه خاندان‌های بزرگ ایرانی که وزرا از میان ایشان انتخاب می‌شدند، از صفحه سیاست کنار گذاشته می‌شدند و نتیجه چیزی جز نابودی تدریجی نهاد وزارت و از میان رفتن خاندان‌های اصیل ایرانی نبود. با مطالعه سیاست‌نامه، اثر مهم خواجه نظام‌الملک طوسی که خود در دوران اقتدار سلسله سلجوقی تجربه وزارت در نزد سلاطین این سلسله را داشته است، تصویری از میزان و چگونگی این تعارضات و رقابت‌های سیاسی میان وزیران و سلاطین برداشت می‌شود. نگارنده در مقاله حاضر کوشیده است تا بر همین اساس، صورت‌بندی منظم و روشنی را از این تعارضات ارائه دهد. همچنین مختصری از دلایل و پیامدهای این تعارضات بیان می‌شود تا گامی در راه روشن‌تر شدن بخشی از تاریخ میانه ایران باشد.

واژگان کلیدی: وزارت، سلطنت، نظام‌الملک، تعارض، سیاست‌نامه.

تفکر سیاسی خواجه نظام‌الملک در تثبیت و تقویت حکومت سلجوقی

قربانعلی کنارودی

استادیار و عضو هیئت‌علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

سهیلا نعیمی

دکترای تاریخ ایران اسلامی

Soheyila.n@gmail.com

چکیده

در این پژوهش باتوجه به جنبه تاریخی مسئله و هدف پژوهش، از روش تحقیق کیفی با تأکید بر تحلیل تاریخی و بررسی منابع و با تکیه بر اثر مهم خواجه، سیاست‌نامه یا سیرالملوک استفاده شده است تا به پرسش اصلی مقاله؛ «تفکر سیاسی خواجه چه بود و در تثبیت و تقویت حکومت سلجوقی چه نقشی داشته است؟» پاسخ دهد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، از یک سو تقویت نظریه حکومت متمرکز سیاسی و اندیشه ایران‌شهری در کنار احیا و اجرای اصول اخلاقی اسلامی به منظور بهبود شرایط سیاسی و اجتماعی ایران در عصر سلجوقی، و از سوی دیگر تثبیت نهاد سلطنت و برتری آن نسبت به نهاد خلافت و غلبه بر بحران‌های فکری ایجادشده در اثر جابه‌جایی‌های سیاسی از نکات بارز در تفکر سیاسی خواجه نظام‌الملک بوده است. به بیان دیگر مهم‌ترین مؤلفه جهت‌دهنده به رفتار سیاسی خواجه و تأملات سیاسی وی، پاسداری از نهاد وزارت و خدمت به نهاد سلطنت با تمایلات ایرانی و گرایش شدید به فقه اسلامی (شافعی) بوده است.

خواجه نظام‌الملک طوسی (۴۰۸-۴۸۵ هـ ق) حدود سی سال وزارت کرد و در این مدت در حل و عقد و نظم و ترتیب امور حکومت سلجوقی دخالت مستقیم داشت و بسیاری از فتوحات و پیشرفت‌های البارسلان و ملکشاه سلجوقی نتیجه سیاست و کردانی او بود.

واژگان کلیدی: سلجوقیان، خواجه نظام‌الملک، تفکر سیاسی، نهاد وزارت، ثبات سیاسی.

تلقى خواجه نظام‌الملک از زنان در کتاب سیرالملوک

سمیه آقامحمدی

somayyeaghamohammadi@yahoo.com

چکیده

نگرش‌های متعددی در جامعه بشری نسبت به زن می‌تواند وجود داشته باشد. این نگرش‌ها ممکن است نگرشی نخبه‌گرایانه، سنتی، عارفانه، اخلاق‌محور باشد. با توجه به اینکه زنان همواره نیمه مؤثری از جوامع انسانی بوده‌اند، شناخت نگرش‌های متعدد جوامع نسبت به آنان امری مهم به نظر می‌رسد. این پژوهش درصدد است با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی تلقی جامعه از زنان در کتاب سیرالملوک بپردازد. مهم‌ترین یافته‌های این تحقیق را می‌توان این‌گونه بیان نمود که از زنان غالباً به‌عنوان موجودی غیرعقلانی و ابزاری جهت تکسب، جسمانی، فاقد منزلت و کرامت انسانی نام برده شده است.

واژگان کلیدی: سیرالملوک، خواجه نظام‌الملک، زن، دید جسمانی.

جایگاه پزشکی در اندیشه و عمل خواجه نظام‌الملک طوسی

سیدعلیرضا گلشانی

دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه

فردوسی مشهد

golshani_22@yahoo.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک طوسی (۴۰۸-۴۸۵ ه. ق) وزیر نام‌آور عهد سلجوقی از جمله شخصیت‌های تأثیرگذار در تاریخ سیاسی و فرهنگی - تمدنی ایران در دوران بعد از اسلام به‌شمار می‌آید. نقش کلی او به‌عنوان دیوان‌سالار و نظریه‌پرداز سیاسی برجسته و نیز گسترش‌دهنده نظام آموزشی زمان خود به‌خصوص با تأسیس نظامیه‌ها مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. با این حال جای بررسی‌های جزئی‌نگر و دقیق‌تر همچنان وجود دارد. برای مثال اینکه هر یک از علوم و دانش‌ها در دوران وزارت او چه وضعیتی داشتند و سیاست‌های او تا چه اندازه در هر مورد اثرگذار بوده است، جای بررسی بیشتر دارد. براساس چنین نگرشی مقاله حاضر بر آن است تا وضعیت دانش پزشکی و مسائل مرتبط با آن همچون مراکز درمانی، جایگاه پزشکان و مواردی از این دست را در دوران وزارت او مورد ارزیابی قرار دهد. این بررسی بر این فرض استوار است که اوضاع دوره سلجوقی و از جمله سیاست‌ها و برنامه‌های خواجه نظام‌الملک به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر وضعیت دانش پزشکی و فعالیت‌های مرتبط با آن تأثیرگذار بوده است و به‌رغم برخی توجهات، در مجموع این حوزه از پویایی و رونق دوران پیش از آن برخوردار نبوده است.

واژگان کلیدی: دوره سلجوقی، خواجه نظام‌الملک طوسی، مدارس نظامیه، درمان، بیمارستان، دانش پزشکی.

جایگاه «قضاوت» در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی

منصوره صمیمی، محبوبه امیریان، فریا عباسی

دانشجویان کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

ma.amirianchenar@mail.um.ac.ir

چکیده

سلاطین سلجوقی به‌عنوان عالی‌ترین مقام قضایی، خود مسئولیت محکمه سلطانی یا دیوان مظالم را بر عهده داشتند و اداره محاکم شرع و رسیدگی به دعاوی خصوصی و عمومی مردم بر طبق قوانین شرع اسلام را به قضات واگذار کرده بودند و این امر به معنای انتقال بخشی از اختیارات قضایی سلطان به قضات بود. مطابق سنت‌های حکومتی و سیاست تمرکزگرای سلجوقیان در نظارت بر دستگاه قضا، به غیر از مقام قاضی القضاة و قضات تحت امر وی، هیچ فقیه و عالم دینی حق دخالت در امور مربوط به محاکم شرع و صدور دستورات قضا را نداشت، چراکه در منشورهای قضایی صادره از دیوان مرکزی سلجوقی جهت انتصاب قضات، انحصار عمل قضا تنها برای قضات مورد تأیید حکومت به رسمیت شناخته می‌شد. نظام‌الملک هم به‌عنوان یکی از رجال سیاسی قدرتمند این دوره حق نهایی قضاوت و دادرسی را منحصر به شخص سلطان می‌دانست. وی توجه خاصی به امر قضاوت داشت و معتقد بود که قضات نایبان پادشاه و خلیفه‌اند و باید آنان را از بین افراد عالم و زاهد و کسانی که دارای این دو خصوصیت هستند، انتخاب نمود و اگر این دو ویژگی را نداشته باشند، باید کنار گذاشته شوند. پژوهش حاضر بر آن است تا با روش توصیفی-تحلیلی به این پرسش بنیادین پاسخ دهد که، از نظر خواجه نظام‌الملک مقام قضاوت در اختیار کدام‌یک از ارکان حکومت قرار می‌گیرد. به نظر می‌رسد که مقام قضاوت در حیطه نفوذ و اختیارات حقوقی و سیاسی شخص سلطان قرار داشت.

واژگان کلیدی: حکومت سلجوقیان، خواجه نظام‌الملک، سلطان، قضاوت.

جایگاه «وزارت» در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی

محبوبه امیریان، منصوره صمیمی، فریا عباسی

دانشجویان کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

ma.amirianchenar@mail.um.ac.ir

چکیده

یکی از مهم‌ترین مناصب حکومتی که در ساختار سیاسی ایران سابقه طولانی دارد، منصب وزارت است. نهاد وزارت در ایران دوره اسلامی به نهادی مهم و تأثیرگذار تبدیل شد که چهره‌های شاخصی از وزرای معروف آن به جهان اسلام معرفی شدند. حاکمان تازه‌به‌قدرت‌رسیده به تجربیات سازمان‌یافته و ساختارمند ایرانیان نیاز داشتند تا بتوانند در سرزمین‌هایی که فتح کرده بودند، حکومت کنند و این امر تنها در زمان خواجه نظام‌الملک اتفاق افتاد و بعد از مرگ وی هیچ‌گاه تکرار نشد، همچنان‌که پیش از او هم رخ نداده بود. یکی از معروف‌ترین وزرای تاریخ ایران دوره اسلامی، خواجه نظام‌الملک است. در اثر مشهور وی (سیرالملوک) وزیر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است که برای این منصب؛ وظایف، مسئولیت و شرایط مهمی را بیان کرده است. خواجه نظام‌الملک در مدت وزارتش، تمام تلاشش این بود که قلمرو سلجوقیان را به بالاترین جایگاه برساند؛ وی به دلیل اقدامات مهمی که در طول دوره وزارتش انجام داد باعث شد که وزارت او یکی از بهترین و طلایی‌ترین ادوار تاریخ ایران پس از اسلام باشد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که، مقام وزارت در اندیشه خواجه نظام‌الملک چه جایگاهی داشته است. به نظر می‌رسد که مقام وزارت در دیدگاه خواجه نظام‌الملک از جایگاه والایی برخوردار بوده است.

واژگان کلیدی: حکومت سلجوقیان، خواجه نظام‌الملک، منصب وزارت، وزیر.

جلوه‌های خواجه نظام‌الملک طوسی و سیاست‌نامه در بنگلادش

دکتر محمد ابوالکلام سرکار

پروفسور و مدیرگروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه داکا، بنگلادش

aksarker@du.ac.bd

چکیده

روابط فرهنگی، علمی و ادبی ایران و بنگلادش در تمام دوران تاریخ غیرقابل انکار است. زبان فارسی تقریباً شش قرن و نیم (۱۲۰۴-۱۸۳۷ م.) به عنوان زبان رسمی و دولتی در سراسر منطقه بنگلادش رایج بود. در این مدت طولانی زبان فارسی در بنگلادش تأثیرات زیادی گذاشته است. در بنگلادش آثار بزرگان ایرانی از زمان قدیم مورد توجه و استقبال ارباب معرفت قرار داشت و به خصوص موضوع زبان فارسی پژوهش‌های بسیاری شده است و این کار تا به حال جاری است. یکی از بزرگانی که در کنار رومی، حافظ، سعدی، عطار و جامی مورد توجه عام قرار گرفته است، سیدالوزراء قوام‌الدین راضی امیرالمؤمنین ابوعلی حسن بن ابوالحسن علی بن عباس مشهور به نظام‌الملک طوسی است. وی نویسنده نام‌آور ایرانی و وزیر روشنفکر دوره سلجوقی است که در بنگلادش نیز مورد توجه عام قرار گرفته است. درباره زندگی، آثار و افکار نظام‌الملک طوسی در مشهورترین و معروف‌ترین دانشگاه‌های بنگلادش به دانشجویان زبان و ادبیات فارسی تدریس می‌شود. جالب توجه است که در حال حاضر درباره وی در گروه تاریخ، گروه تاریخ اسلامی و فرهنگ و گروه علوم سیاسی دانشگاه‌های بنگلادش تدریس می‌شود، این درس و تدریس نشانه توجه مردم این مرز و بوم به زندگی و آثار این وزیر بزرگ ایرانی است. تلاش نگارنده در این مقاله بر آن است که به جلوه‌های خواجه نظام‌الملک طوسی و سیاست‌نامه در بنگلادش بپردازد، تا جلوه‌های خواجه نظام‌الملک طوسی و سیاست‌نامه در بنگلادش بهتر و بیشتر نمایان می‌شود.

واژگان کلیدی: زبان فارسی، بنگلادش، خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه.

حکمت و خرد قدیم از دیدگاه سلجوقی: منابع اندیشه‌های سیاسی نظام‌الملک

پروفسور دکتر مصطفی دمیرچی

دانشگاه سلجوق، دانشکده ادبیات، بخش تاریخ، کونیا

mdemirci@selcuk.edu.tr mustdemirci@hotmail.com

چکیده

از اولین دوره‌های تاریخ اسلام تقریباً عواملی که موجب رونق و ترویج آن شدند، یکی پویایی و پتانسیل داخلی خود اسلام بود و دیگری منابع خارجی غیراسلامی بود که در سه سنت مختلف پذیرفته شده بودند:

الف) آثار نظری که توسط فقهی‌ها ارائه شده بودند و به مدیران توصیه می‌کردند که مطابق قانون و اسلام عمل کنند؛

ب) تجربیات اوتوپیایی که توسط فیلسوفان ارائه شده بودند، که از فیلسوفان یونان باستان الهام گرفته بودند؛

ج) هنرهای ادبی مانند داستان که در ابتدا بر مبنای هند بودند، ولی در ایران توسعه یافته بود. چنین آثاری در اواخر سامانیان با اسامی مانند اندرزنامه و پندنامه همسو با کتاب‌های نصیحت‌نامه و سیاست‌نامه گسترش یافت. اثر نظام‌الملک از نمونه‌های زیبای مبحث سوم که در بالا ذکر شد، می‌باشد. چنین کارهایی معمولاً برای مقامات ارشد که در رأس حکومت کار می‌کردند و همچنین برای فیلسوفانی که در پی جست‌وجوی جواب برای سؤال «کارهای دولت چگونه به بهترین شکل انجام بگیرند» خیلی عالی بود. منابع مورد تقاضا معمولاً ایران، توران، یونان، یهودیت، آداب و رسوم اسلامی بود. کار نظام‌الملک و ریشه‌های اندیشه‌اش او در سه لایه خود را به منصفه ظهور رساند.

۱. لایه افسانه‌ای: مراجع در این دسته بیشتر داستان‌های افسانه‌ای از دولتمردان ایران، هند، توران، یونان و روم و یهودیان است.

۲- لایه دوم نمونه‌هایی از شیوه‌های قرآن، حدیث و سنت چهار خلیفه را شامل می‌شود. حضرت پیامبر، حضرت ابوبکر، عمر، عثمان و علی.

۳. تاریخ و حافظه معاصر: به‌ویژه نمونه‌هایی از خلفای عباسی که در دوران مأمون و معتصم در حال توسعه بودند، و همچنین می‌توان سلجوقیان را که در دوره سامانیان زندگی می‌کردند و همچنین غزنویان و قاراخانیان را به‌عنوان نمونه ذکر کرد.

از مسائل علمی دوره حیات نظام‌الملک و راه‌حل‌های پیشنهادی آن از طریق این نمونه‌های ریشه‌ای عمیق را خود نظام‌الملک برایش تلاش‌های وافری انجام داده بود. البته نمونه‌های انتخاب‌شده و قهرمانان، و همچنین جامعه‌ای که خودش در آن زندگی می‌کرد و همچنین با توجه به سیاست همان زمان آنها را انتخاب کرده بود. از میان خلفای عباسی اولویت دادن مخصوصاً به معتصم که مادرش ترک بود و مأمون که مادرش ایرانی بود، تصادفی نیست. در این مقاله اندیشه‌های نظام‌الملک و منابع آن، و همچنین داده‌های عددیان را با توجه به نقشه فکری و افق ذهنی وی بررسی خواهیم کرد.

توجه: من همچنین می‌توانم موضوع «تغییر دموکراسی سلجوقی در سیاست» را ارائه دهم.

خواجه نظام‌الملک؛ اصالت امر سیاسی و جایگاه سیاست‌نامه در اندیشه سیاسی

رضا نصیری حامد

هیئت علمی مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، دانشگاه تبریز

r.nasirihamed@tabrizu.ac.ir

چکیده

سیاست و امر سیاسی معمولاً به‌ویژه در دنیای کهن و کلاسیک، بالاستقلال شناخته شده و مورد اذعان قرار نگرفته است و سیاست و تأمل درباره آن در ذیل حوزه‌های دیگر معرفتی به‌ویژه دین مطرح بوده است. درعین حال ماهیت این حوزه و استقلال آن به‌ویژه برای فعالان سیاسی و نیز متفکرانی که از نزدیک درگیر سیاست بوده‌اند، نامکشوف نبوده است و لذا اصالت‌دادن به تبیین امر سیاسی بر اساس منطق خاص این عرصه، امر ناآشنایی در عرصه مناسبات و روابط سیاسی نبوده است. خواجه نظام‌الملک هم به‌لحاظ عنوان اثر مشهور خویش و هم از نظر منطق حاکم بر آن، در سنت سیاست‌نامه‌نویسی طبقه‌بندی شده است. با آنکه در باب کلیت چارچوب و محتوای حاکم بر سیاست‌نامه‌ها و دغدغه‌ای که آنها پیگیری کرده‌اند، توافقی کلی وجود دارد که همانا بیان شیوه‌های کسب، حفظ و افزایش قدرت سیاسی است، اما وقتی سخن از تبیین آبخورها و منشأهای این تأملات سیاسی به میان می‌آید، تفاوت‌ها رخ می‌نمایند. بررسی منطق حاکم بر سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک، بیان‌گر آن است که سیاست‌نامه را نباید صرفاً بازگویی و روایتی ساده از دستورالعمل‌هایی برشمرد که به‌منظور تعامل با قدرت سیاسی صورت می‌گیرد، بلکه به نظر می‌رسد خواجه نظام‌الملک درعین بهره‌گیری از سنت‌های پیشین موجود در جهان ایرانی و اسلامی، به تأسیس نظام فکری جدیدی در قالب ارائه الگوی مطلوب خویش اقدام می‌کند. تنوع و تکثر شیوه‌ها و منطقی که خواجه نظام‌الملک در چینش تفکرهای مختلف برای تبیین نظرات خویش به کار می‌گیرد، از سویی کار دسته‌بندی و طبقه‌بندی سیاست‌نامه ذیل حوزه و قلمرو خاصی از تأملات سیاسی را دشوار می‌سازد، ولی درعین حال می‌تواند در نگاهی به جایگاه و منزلت سیاست در دوره‌هایی از تاریخ ایرانی و اسلامی نیز راهگشا باشد؛ هرچند این گمانه‌زنی و دستاورد احتمالی آن را باید با احتیاط به دوره‌های دیگر تعمیم داد. در این

نوشتار با استفاده از برخی بصیرت‌های نوینی که اندیشه‌های جدید سیاسی از جمله اصالت تصمیم‌گیری در نظرات کارل اشمیت و هرمنوتیک قصد‌گرای امثال کوئینتین اسکینر ارائه می‌کنند، برای معنادار کردن برخی از جنبه‌های سیاست‌نامه تلاش می‌شود.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، خواجه نظام‌الملک، اندیشه ایران شهری، امر سیاسی، وزارت.

خواجه نظام‌الملک طوسی و جایگاه اجتماعی زنان در سیاست‌نامه

علی باغدار دلگشا

دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

پژوهش حاضر در تلاش است تا با بررسی رساله سیاست‌نامه به واکاوی جایگاه اجتماعی زنان در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی، یکی از وزیران دوره سلطنت البارسلان و ملک‌شاه در دوره تاریخی سلجوقیان پردازد. پرسش اصلی این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی گردآوری شده، این است که آیا مطالب مندرج در رساله سیاست‌نامه را می‌توان مطالبی زن‌ستیز دانست؟ و اگر پاسخ مثبت است، ریشه‌های چنین طرز تفکری در اندیشه خواجه نظام را در چه مواردی باید جست‌وجو کرد؟ بررسی رساله مذکور نشان می‌دهد که خواجه با درج مطالبی چون «شاووهن و خالفوهن»، تأکید بر نقش منفی و مداخله‌گریانه عایشه در مسائل سیاسی، «اهل ستر» دانستن زنان، نفی دخالت زنان در امور اجتماعی و توصیه به مردان در عدم مشورت‌گیری از زنان در فصل ۴۲ رساله سیاست‌نامه رویکردی زن‌گريزانه دارد. ریشه‌های این امر را در سه محور می‌توان معرفی کرد: ۱- تفکر پدرسالاری برگرفته از اندیشه ایران‌شهری و زرتشتی مبنی بر فرادست‌بودن مردان نسبت به زنان؛ ۲- قوانین اسلامی و توجه به حضور مردان در تدبیر مَدُن و لزوم حضور زنان در تدبیر منزل؛ و ۳- اوضاع اجتماعی وقت، مانند دخالت‌های زنان دربار چون ترکان‌خاتون در مسائل درباری. همچنین بررسی‌ها نشان می‌دهد که خواجه ضمن پایبندی به مراتب پدرسالاری، منظورش از زنان، نه زنان جامعه که بیشتر زنان دربار و حریم شاهی بوده است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه، زنان، جنسیت، نقش اجتماعی.

خواجه نظام‌الملک طوسی و نقش او در بسترسازی نظری برای تجدید حیات نهاد وزارت در تاریخ ایران پس از اسلام

علی‌اکبر نجفی رودمعبجنی

دانشجوی دوره دکتری تاریخ دانشگاه فردوسی

a.najafi63@gmail.com

چکیده

نهاد دیوان‌سالاری و به تبع آن نهاد وزارت به‌عنوان رأس نهاد دیوان‌سالاری، برای استقرار، تثبیت و اعمال قدرت نیاز به حدی از تمرکز قدرت و ثبات حکومت داشت که این مقتضی در اوضاع بی‌ثبات ایران بعد از غلبه اعراب مسلمان دست‌کم به مدت دو قرن مفقود بود. پی‌آیند غلبه اعراب مسلمان بر ایرانیان و فروپاشی حکومت تمرکزگرای ساسانی، ایجاد حالتی بلا تکلیف در نحوه و نوع فرمانروایی در کشوری شد که خود اندکی پیش از آن، با حاکمیتی متمرکز یکی از امپراتوری‌های بزرگ آن روزگار به حساب می‌آمد. این احوال بی‌ثبات و نامتمرکز سیاسی عملاً امکان تجدید حیات نهاد وزارت را در ایران ناممکن ساخت. گرچه با سقوط بنی‌امیه و جانشینی بنی‌عباس متمایل به سنن ایرانی، ترویج سنت‌های سیاسی ایرانیان مطمح نظر قرار گرفت و تجدید حیات نهاد وزارت در حوزه خلافت میسر شد، اما از وجود نهاد وزارت در حوزه فرمانروایی حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقل ایرانی تا اواخر قرن سوم نشان چندانی نمی‌توان یافت. روی کار آمدن طاهریان نیمه‌مستقل از خلافت یا صفاریان داعیه‌دار ایرانی‌گری نیز در بازسازی نهاد وزارت مؤثر نیفتاد و این در عصر سامانیان بود که تجدید حیات عملی این نهاد با ظهور وزرای صاحب قدرت ممکن شد. به سختی می‌توان این نکته را پذیرفت که تجدید حیات عملی یک نهاد قدرتمند با اختیارات وسیع - که دست‌کم از لحاظ نظری در سطح نیابت سلطنت عمل می‌کرد - و با پیشینه‌ای ایرانی، در ساختار سیاسی تازه‌شکل‌گرفته بعد از ورود اسلام به ایران که تأثیر مبانی اسلامی در آن به قوت برقرار بود، بدون کوشش‌های نظری که بستر مناسب را برای بقای عملی آن فراهم سازد، می‌توانست چندان قوام و دوامی نداشته باشد. خواجه نظام‌الملک طوسی از برجسته‌ترین شخصیت‌هایی بود که کوشش‌هایی را در این مسیر سامان داد. او که در هنگامه تسلط ترکان سلجوقی به قدرت رسید و علاج درد آشفته‌گی سیاسی ایران

را در ایجاد حکومتی متمرکز و قدرتمند می‌دانست، در نوع فرمانروایی سلاجقه - که برگرفته از سنت‌های قبیله‌ای بود - جز یک حکومت خان‌خانی که به آشوب سیاسی بیشتر منتهی می‌شد، چیز دیگری نمی‌دید، بنابراین با عطف توجه به سامان سیاسی ایران پیش از اسلام و ترغیب سلطان سلجوقی به تبعیت از آن‌الگوی حکومت‌داری - که متمرکز بودن قدرت وجه مشخصه‌اش بود - در پی سامان‌بخشیدن به اوضاع سیاسی زمانه خود برآمد. پیداست که الگوبرداری از آن سامان سیاسی و ترویج آن نحوه حکومت‌داری بدون تجدیدحیات نهاد وزارت به‌عنوان یکی از ارکان اصلی ساخت سیاسی قدرت در ایران پیش از اسلام - به‌ویژه در دوره ساسانی - امکان‌پذیر نبود، بنابراین نظام‌الملک طوسی توجه ویژه‌ای را به نهاد وزارت معطوف داشت. البته کوشش‌های نظری خواجه در جهت ایجاد بستری مناسب برای ادامه حیات نهاد وزارت، باید ذیل تلاش‌های او در جهت الگوبرداری از کلیت سامان سیاسی ایران پیش از اسلام فهم شود نه چیزی جدا و مستقل از آن. به عبارت دیگر نظام‌الملک در ضمن تلاش‌هایش برای الگو قراردادن کلیت آن ساختار، به نهاد وزارت و شخص وزیر به‌عنوان یکی از مؤثرترین کارگزاران آن سامان سیاسی توجهی خاص داشته و از این طریق توانست یک بستر نظری برای احیاء و بقای نهاد وزارت در دوره اسلامی فراهم کند. البته در این توجه به نهاد وزارت، نمی‌توان تأثیر جایگاه خود او به‌عنوان وزیری مقتدر را نادیده گرفت.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه، نهاد وزارت، تمرکز قدرت.

خواجه نظام‌الملک و «نظریه سلطنت»: با تأکید بر «مشروعیت» و «قدسیت»

نیره دلیر

عضو هیئت‌علمی پژوهشکده علوم تاریخی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
dalirNh@yahoo.com

چکیده

نظام حکومتی «سلطنت» که در اوایل دوره میانه به نوع غالب فرمانروایی در ایران دوره اسلامی تبدیل شده بود با پشتوانه نظری خلافت و مشروعیت ناشی از آن صورت‌بندی شده بود. این مبانی با تدوین سیرالملوک وارد مرحله جدیدی از تکوین خود گردید که در عرصه مشروعیت‌بخشی مهم‌ترین تغییر و تحول را برای دوگانه سلطان-خلیفه پی‌ریزی نمود. از این رو می‌توان مؤلف سیرالملوک را مبدع نظریه سلطنت و صورت‌بندی نوین مشروعیت‌بخشی آن در نظر گرفت. پژوهش حاضر تلاش دارد مهم‌ترین مؤلفه‌های نظریه سلطنت را که خواجه نظام‌الملک در اثر مشهورش تدوین نموده مورد پرسش قرار داده و ضمن تبیین تاریخی آنها، با توجه به تحولات و بستر تاریخی زمانه مؤلف، آن را تحلیل نماید. این مدعا نیز مطرح می‌شود که وزیر بزرگ سلجوقی با قطع پیوند مشروعیت سلطان، از خلافت به خداوند نوعی از مشروعیت‌بخشی را برای سلطان در نظر گرفته که در جامعه اسلامی سابقه نداشته است. یافته‌های دیگر پژوهش نشان می‌دهد این امر در ادامه روند خود در میانه متأخر تبعاتی را به‌خصوص در بحث «قدسیت سلطان» در پی داشته که با منشأ اولیه آن تفاوت‌های آشکاری را نشان داده است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیرالملوک، سلطان، خلیفه، مشروعیت، قدسیت.

خوانش خواجه نظام‌الملک از ساخت دولت و حکومت‌داری

سیدجواد صالحی

استادیار علوم سیاسی دانشگاه شیراز

salehi@shirazu.ac.ir

مظفر حسونند

دانشجوی دکتری علوم سیاسی، گرایش اندیشه‌های سیاسی، دانشگاه شیراز

mozaffar.hasanvand@gmail.com

چکیده

وزیر کبیر نظام‌الملک، ماکیاول فرهیخته و از بزرگ‌ترین وزاری مشرق زمین و تداوم‌دهنده سنت سیاست‌نامه‌نویسی ایرانی در دوره میانه اسلامی است. خواجه نقش تعیین‌کننده‌ای در سیاست و حکومت دولت سلاجقه ایفا کرده است و کارگزار اصلی قدرت سیاسی این دوره محسوب می‌شود. بارقه‌های سنت فکری خواجه را باید در میراث اندیشه سیاسی ایران‌شهری جست‌وجو کرد. اندیشه‌های سیاسی خواجه در ارتباط با مفاهیم اساسی سیاست مانند دولت، حکومت، مذهب، عدالت و مردم بسیار حائز اهمیت هستند و تأثیرات بسیاری بر اندیشه‌های سیاسی حکومت‌های پساسلاجقه، به‌ویژه در شیوه وزارت و حکومت‌داری گذاشته است. در این نوشتار نگارندگان در راستای بررسی اندیشه‌های سیاسی نظام‌الملک در ارتباط با ساخت دولت و حکومت‌داری برآمده و با بررسی ماهیت دولت و حکومت در دوران میانه اسلامی، این فرضیه را مورد واکاوی قرار داده که، در اندیشه سیاسی نظام‌الملک ساخت دولت و حکومت‌داری به معنای دولت فراگیر، خودگردان، همگن، قانون‌مدار و عدالت‌محور می‌باشد. بر همین اساس، از منظر تئوریک، مؤلفه‌های متعددی در تئوریزه کردن ساخت دولت فراگیر و اقتدارگرا در زمان وزارت خواجه نقش داشته‌اند و مهم‌ترین آنها وابستگی نظری و عملی سلاطین پیشین به خلفا و تلاش خواجه برای امکان تأسیس حکومت مستقل می‌باشد. خوانش نظام‌الملک نسبت به ساخت دولت و حکومت با آنکه در مسیر تداوم‌بخشی به اقتدار و حفظ ثبات حکومتی است، ولی در تمایز با آن در ساختار و چارچوب‌هایی قرار دارد که ناشی از بینش خاص نظام‌الملک، پیروی از ساخت حکومت ساسانیان و مقتضیات زمانه دوران میانه می‌باشد.

واژگان کلیدی: سلجوقیان، نظام‌الملک، حکومت، دولت، خودگردانی.

در جست‌وجوی بنیان‌های تحلیل سیستمی در سنت

سیاست‌نامه‌نویسی

نظریه سیستم‌ها و سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک

سارا اکبری

دانشجوی دکتری علوم سیاسی (گرایش مسائل ایران)، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی مشهد
sa_ak195@mail.um.ac.ir

رضا سرحدی

دانشجوی دکتری علوم سیاسی (گرایش مسائل ایران)، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی مشهد
reza.sarhaddighahri@mail.um.ac.ir

چکیده

جایگاه خواجه نظام‌الملک و اندیشه سیاسی وی به‌عنوان وزیر و البته بیشتر از آن به‌عنوان پراهمیت‌ترین سیاست‌نامه‌نویس دوره اسلامی بسیار اساسی و شایسته تأمل جدی است. سیرالملوک اثر خواجه نظام‌الملک که در عرف اهل ادب بیشتر سیاست‌نامه خوانده می‌شود، یکی از آثار شاخص در زمینه سیاست‌نامه‌نویسی است. خواجه در این اثر، به شکل غیرمستقیم، نظرات قابل‌توجهی را در باب امور سیاسی همچون سیاست، قدرت، عدالت، امنیت و مانند آن، در دولت کلاسیک ماقبل‌مدرن بیان می‌کند که از سوی پژوهشگران عرصه اندیشه و تاریخ سیاسی مورد بررسی قرار گرفته است. اما به نظر می‌رسد تاکنون الگویی مطلوب از مفاهیم نظم سیاسی، نظام سیاسی و ویژگی‌های یک نظام سیاسی کارآمد با تأکید بر اندیشه و عمل خواجه نظام‌الملک مورد بررسی قرار نگرفته است. از این‌رو، پژوهش حاضر با کاربرد نظریه سیستم‌ها و تحلیل متغیرهای راهبردی، نگاهی تازه به مفاهیم مذکور دارد. الگوی پیشنهادی «تحلیل سیستمی» کارآمدی یک نظام سیاسی را دارای ارتباطی وثیق با نگرش سیستمی (کل‌نگری) می‌داند، که می‌بایست نظام سیاسی بر اساس آن مدیریت گردد. نگارندگان پژوهش حاضر با تکیه بر کتاب سیرالملوک خواجه نظام‌الملک به مطالعه مفاهیم نظم و نظام سیاسی و نیز شاخص‌های یک نظام سیاسی کارآمد در اندیشه خواجه پرداخته و کوشیده‌اند عناصر سیستمی

یک نظام سیاسی کارآمد اعم از ورودی سیستم (منابع قدرت نظام)، فرایندهای سیستم شامل (نقش و جایگاه عناصر نظام، روابط قوا) خروجی سیستم (چشم‌انداز نظام) و بازخوردگیری سیستم (نظارت و ارزیابی نظام) را مورد بررسی قرار دهند.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، تحلیل سیستمی، نظام سیاسی، بازخورد.

رابطهٔ دین و امر سیاسی در اندیشهٔ خواجه نظام‌الملک طوسی

دکتر مهسا ادیبی

دانش‌آموختهٔ دورهٔ دکتری اندیشهٔ سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکدهٔ حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران
msh_adibi@yahoo.com

دکتر سیدمحمدعلی تقوی

دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکدهٔ علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران
smataghavi@um.ac.ir

چکیده

خواجه نظام‌الملک که شریعتمداری در خدمت پادشاهان سلجوقی، مرتبط با دستگاه خلافت و پیرو مذهب شافعی و کلام اشعری بود، در کتاب سیرالملوک به اندیشهٔ ایرانشهری بازگشته و با بهره‌گیری از عناصر ایرانی، از جمله فرهٔ ایزدی، شاهی آرمانی و عدالت به دنبال برقراری ارتباط بین این مفاهیم با عنصر اسلامی و نشان‌دادن رابطهٔ توأمان دین و سیاست بود. وی با نگارش سیرالملوک توانست بنیاد نظری سلطنت در دورهٔ اسلامی را شکل دهد و اندیشهٔ ایرانشهری را در قالب اندرزنامه‌نویسی نهادینه کند. نوشتار حاضر به دنبال فهم کیفیت احیای سنت ایرانشهری و نحوهٔ ارتباط آن با سنت اسلامی در اندیشهٔ سیاسی خواجه نظام‌الملک است. نگارندگان این پژوهش درصدد آن هستند تا با استفاده از چارچوب نظری مطالعاتی الهیات سیاسی به شناخت نسبت مفاهیم ایرانشهری اندیشهٔ وی با مفاهیم اسلامی بپردازند و به این سؤال پاسخ دهند که از منظر خواجه نظام‌الملک چه ارتباطی بین دین و امر سیاسی وجود دارد؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در قالب الهیات سیاسی دئیستی و بر اساس التزام خواجه به اندیشهٔ ایرانشهری، اطاعت از پادشاهان به عنوان مجریان سیاست و نمایندگان خداوند در روی زمین تا جایی ضروری است که در مسیر راستی و درستی بوده و از راه حق تخطی نکنند و بنابراین بین دین و سیاست رابطهٔ مستقیم وجود دارد.

واژگان کلیدی: اندیشهٔ ایرانشهری، الهیات سیاسی، خواجه نظام‌الملک، سیاست دئیستی.

روند ترقی و شکل‌گیری شخصیت سیاسی خواجه نظام‌الملک

دکتر مرتضی دانشیار

استادیار گروه تاریخ و تمدن دانشگاه فردوسی مشهد

daneshyar@ferdowsi.um.ac.ir

چکیده

خواجه نظام‌الملک سی سال بر وسیع‌ترین قلمرو ایران پس از اسلام وزارت داشت که این فرصت او را در شمار تأثیرگذارترین اشخاص ایرانی قرار داد. سیاست و اقدامات او در طی این مسئولیت طولانی به‌همراه نگارش سیاست‌نامه در آخرین سال‌های حیاتش، او را به نماد وزیران ایرانی مبدل کرده است. به‌رغم پژوهش‌های مختلف در مورد وی، روند ترقی و مؤلفه‌های تأثیرگذار در ایجاد شخصیت سیاسی او تا اینک مورد پژوهشی مستقل قرار نگرفته است. نوشته حاضر به روند شکل‌گیری شخصیت سیاسی خواجه نظام‌الملک و عوامل ترقی‌اش تا مرتبه وزارت اختصاص دارد. یافته‌های این پژوهش نشان خواهد داد که تجربه و جایگاه خاندان وی، تحصیلش در نزد فقیهان و صوفیان نیشابور، و اشتغال او در دربار غزنویان، چگونه بر اندیشه و سیاست‌های وی مؤثر بوده است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، غزنویان، سلاجقه، اندیشه سیاسی.

ژانر تعلیمی؛ از سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک تا خدای‌نامه‌ها با نگاهی به زندگی و شرح احوال خواجه نظام‌الملک

سارا امامی نژاد

کارشناس زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید هاشمی نژاد مشهد دانشگاه فرهنگیان

Saraemami111@yahoo.com

چکیده

سیرالملوک یا سیاست‌نامه، اثر خواجه نظام‌الملک طوسی، یکی از آثار مهم نثر فارسی در قرن پنجم هجری است که در باب آیین فرمانروایی و کشورداری نگاشته شده است. در این جستار که دو بخش عمده دارد ابتدا به شرح زندگی خواجه پرداخته‌ایم و در بخش دوم ارتباط این اثر را با ادب تعلیمی بررسی کرده‌ایم. به نظر می‌رسد که سیاست‌نامه و اثر تعلیمی دیگر مورد توجه ما یعنی شاهنامه فردوسی از نظر ژانر تعلیمی در ادامه خدای‌نامه‌ها هستند و اگر ما به سیاست‌نامه نیک بنگریم، آن را خدای‌نامه‌ای در قرن پنجم می‌بینیم. بی‌هیچ تردیدی شاهنامه حکیم فردوسی نیز حلقه ارتباط سیاست‌نامه‌ها یا سیرالملوک‌ها به خدای‌نامه‌ها است. سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی اثری بی‌همتا در تاریخ اندیشه سیاسی و سیاست‌نامه‌نویسی است که ایران‌زمین به خود دیده است؛ بنابراین یکی از پراهمیت‌ترین نوشته‌هایی است که در دوره اسلامی در تداوم نحله‌های اندیشه‌ورانه سیاسی ایران شهری به قلم وزیر و نظریه‌پردازی بزرگ پرداخته شده است و از این منظر راه شاهنامه را تداوم بخشیده است.

سنت فکری اندرزنامه‌نویسی در سیرالملوک

محمود جعفری دهقی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران

mdehaghi@ut.ac.ir

چکیده

سیاست‌نامه یا سیرالملوک، تألیف خواجه نظام‌الملک طوسی گنجینه‌ای است از سده پنجم هجری در آیین فرمانروایی و کشورداری و اخلاق و سیاست پادشاهان پیشین. نثر این کتاب و سبک نگارش آن ساده و روشن و خالی از تکلف است، و از شاهکارهای زبان فارسی به‌شمار می‌آید. بنا بر نظر هیوبرت دارک، مصحح سیاست‌نامه (ص ۲۴-۲۵)، سال نگارش نیمه اول آن ۴۷۹ هجری و سال نگارش نیمه دوم آن ۴۸۴ هجری است.

موضوع سیاست‌نامه تدبیر اداره مملکت، سیاست و اندرزهای نویسنده، منقولات از قرآن و احادیث و گفته‌های مشاهیر، حکایت‌هایی درباره شاهان و وزیران و امیران است. نکته اینکه از متفکرین ایران باستان، به‌ویژه عصر ساسانی نمونه‌های مشابهی از اندرزها و مطالب آموزشی باقی مانده که از جهت مشابهت با اندرزهای سیاست‌نامه بسیار قابل توجه است. این اندرزها که به زبان پهلوی (فارسی میانه) به دست ما رسیده حاوی کلمات قصار، لطیفه‌ها و قصه‌های اخلاقی است که دارای جنبه‌های حکمت عملی و تجربی‌اند.

این اندرزنامه‌ها غالباً منسوب به پادشاهان و خردمندان ایرانی است و علاوه بر احتوای بر پندها و حکمت‌های عام، حاوی نکات ظریفی درباره آداب حکمرانی و حقوق و روابط متقابل شاه و مردم است. افزون بر این، اندرزنامه‌ها غالباً در سده‌های سوم و چهارم هجری، بعد از قرن‌ها روایت شفاهی و سینه‌به‌سینه، به کتابت درآمد و به زبان عربی و فارسی هم ترجمه شد. اصل پهلوی بسیاری از این اندرزها موجود است و برخی از میان رفته است. پس از اسلام این کتاب‌ها مورد توجه دانشمندان ایرانی مسلمان قرار گرفته و در کتاب‌های ادب و اخلاق و تاریخ به متون عربی انتقال یافت و بعضی از آنها به فارسی نیز راه یافته‌اند. برای نمونه ترجمه اندرزهای بزرگمهر و برخی اندرزهای آذرباد مارسپندان عیناً در کتاب جاویدان خرد ابن مسکویه

آمده و تقریباً جمله به جمله قابل تطبیق با متن اصلی است. فردوسی نیز برخی از اندرزهای پهلوی را در شاهنامه نقل کرده است.

هدف از نگارش این مقاله آن است که با مقایسه نمونه‌هایی از اندرزهای پهلوی با سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک بتوان به انتقال برخی از اندرزنامه‌های پهلوی به متون فارسی از جمله سیاست‌نامه دست یافت.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، اندرز، متون پهلوی، فارسی میانه، خواجه نظام‌الملک.

«سیاست‌نامه» اثر نظام‌الملک به‌عنوان راهنمایی برای تشکیل حکومت و توسعه سیستم سیاسی

جاسر سالوموف

پژوهشگر مؤسسه تاریخ آکادمی علوم ازبکستان

چکیده

«سیاست‌نامه» یکی از مهم‌ترین منابع در تاریخ حکومت سلجوقی است که توسط سلسله آغازین اوگوز رهبری شد و به‌صورت فردی و پیوسته با سلطنت سلطان‌های بزرگ سلجوق، طغرل و بک (۱۰۶۳-۱۰۳۸)، البارسلان (۱۰۷۲-۱۰۶۳) و ملکشاه (۱۰۹۲-۱۰۷۲) اشغال شد. در اصل، «سیاست‌نامه» محصول تجربه طولانی مدت اندیشمند بزرگ نظام‌الملک است؛ و از آنجاکه تا حد زیادی شامل رویدادهای سیاسی و کاخ‌نشینان است که در آن زمان رخ داد، توافق با نظر محققانی که این اثر را یک «سند سیاسی قوی» می‌دانند، دشوار نیست و بر اساس آن نویسندگان پیشنهادات و نتیجه‌گیری‌های خوبی را ارائه می‌دهد. این اغراق‌آمیز نخواهد بود اگر ما بگوییم در واقع کار نظام‌الملک، اولین رساله در جهان اسلام است که حاوی نظریه تشکیل یک حکومت دولتی براساس اصول دموکراتیک می‌باشد. به‌هرحال، در «سیاست‌نامه» برای اولین بار پس از استقرار اسلام، صحبت در مورد عدم تمرکز قدرت بوده، که تا حدودی با شکل حکومت در ایالات آن زمان متناقض است. علاوه بر این، نویسندگان به وضوح مسئله انتخاب مقامات را برای سِمَت‌های بالا افشا می‌کند، به‌این ترتیب نشان می‌دهد که این یک لحظه تعیین‌کننده در وجود پایدار هر ایالت است.

منحصربه‌فرد بودن این اثر این است که نظریه توسعه‌یافته نظام‌الملک مربوط به تاریخ باقی می‌ماند. علاوه بر این، احتمالاً در این رابطه، امروزه «سیاست‌نامه» کتاب راهنمای بسیاری از سران دولت‌ها و محققان در زمینه نظریه مدیریت دولتی است.

سیرالملوک نظام‌الملک در نثر فارسی نخستین

دکتر لوئیس مارلو

عضو هیئت‌علمی مطالعات تاریخی دانشگاه پرینستون

چکیده

سیرالملوک، آینه‌امیران اثر نظام‌الملک (درگذشته به سال ۴۸۵ ه.ق/۱۰۹۲ م) از زمان نگارش تاکنون همواره خوانندگان بی‌شماری از اقشار مختلف مردم به خود اختصاص داده است. مقاله پیش‌رو این اثر شگرف را در بافت ادبی-تاریخی معاصر زمان خود بررسی می‌کند و همچنین توجهی ویژه به شکوفایی نثر فارسی برای اولین بار در نواحی شرقی ایران از جمله خراسان و ماوراءالنهر دارد. هرچند نظام‌الملک این کتاب را در زمان سلطنت سلجوقیان (۵۹۰-۴۳۱ ه.ق/۱۱۹۴-۱۰۴۰ م) و برای آنها نوشته بود؛ که حکومت خود را در غرب ایران بنا نهاده بودند، اما این مقاله نشان می‌دهد که چگونه سیرالملوک پیشینه جامع و سازنده نظام‌الملک از شرق ایران را بازگو می‌کند؛ جایی که نثر فارسی برای نخستین بار شکل گرفت و به شکوفایی رسید. نخستین نثر فارسی در ادبیات در قرن دهم در زمان حکومت سامانیان شکل گرفت و در طی حکومت غزنویان به اوج خود رسید. نظام‌الملک متولد توس بود و دوران کودکی خود را در زادگاهش خراسان سپری کرد، سپس همچون پدرش در دربار غزنویان مشغول شد. این مقاله همچنین ارتباط بین سیرالملوک نظام‌الملک و اندرزنامه (۴۷۵ ه.ق/۳-۱۰۸۲ م) نوشته امیر آل زیار عنصرالمعالی کیکاووس (متولد حدوداً ۴۱۲ ه.ق/۲-۱۰۲۱ م، از حدود ۴۸۰-۴۴۱ ه.ق/۱۰۸۷-۱۰۴۹ م) را نشان می‌دهد که با وجود سلطنت موروثی‌شان در نواحی کاسپین مثل طبرستان و مازندران، هشت سال از عمر خود را در دربار مودودبن محمود غزنوی (از حدود ۴۴۰-۴۳۲ ه.ق/۱۰۵۰-۱۰۴۱ م) گذراند و سپس با شاهدخت غزنوی ازدواج کرد. این مقاله همچنین سیرالملوک را به نصیحت‌الملوک، اثر مشهور ابوحماد غزالی (۵۰۵-۴۵۰ ه.ق/۱۱۱۱-۱۰۵۸ م) مرتبط می‌کند که او نیز همچون نظام‌الملک زاده توس بود و آینه‌امیران خود را پس از بازگشت به خراسان نوشت. مقاله پیش‌رو تأثیر فرهنگ ادبی فارسی در این نواحی از ایران را در نگارش چنین آثار شاخصی در زمره آینه‌امیران بررسی می‌کند و همچنین تلاش می‌کند تا اهمیت این سه اثر برجسته در شکوفایی نثر فارسی در ادبیات ایران را نشان دهد.

سیری در تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری خواجه نظام‌الملک

مسعود سهیلی

کارشناس ارشد تاریخ و پژوهشگر

m.sohay135@gmail.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک طوسی وزیر بزرگ سلجوقیان در قرن چهارم هجری کتابی نوشت به نام سیرالملوک که در نوع خود بی‌سابقه و حاوی راه و رسم سیاست و ملک‌داری برای فرمانروایان سلجوقی خویش بود. اینکه سیاست‌نامه از نظر نگارشی دارای چه سبکی است و یا خواجه نظام‌الملک چه نگرشی به تاریخ و حوادث تاریخی داشته است از سؤالاتی است که این پژوهش به آن پاسخ می‌پردازد. نتایج این پژوهش که به شیوه کتابخانه‌ای و مروری انجام شده حاکی از آن است که آنچه برای خواجه نظام‌الملک طوسی در نگارش سیاست‌نامه اهمیت داشته القای معنا و مفهوم بوده، لذا از زبانی روان و قابل فهم استفاده کرده و از حکایات متنوع دوره باستان و همچنین آیات و احادیث و تمثیلات استفاده برده است. وی در نگرش به حوادث تاریخی تابع مشیت باوری و تقدیرباوری و تداوم حکومت را در ادامه راه خلافت عباسی و سنت اسلامی و دینی دیده است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، تاریخ‌نگاری، تاریخ‌نگری، سیاست‌نامه.

شاخص‌های حکمرانی خوب در نظر خواجه نظام‌الملک طوسی

محمدامین خلیل‌زاده

فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

mohammadaminkhalilzade@gmail.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر حکومت سلجوقی از جمله افرادی است که نگاهی به زندگی وی حکایت از تلاش‌های جدی او جهت پیوند علم و عمل دارد. خواجه نظام‌الملک طوسی علاوه بر حضور در مناصب اجرایی حکومت به مسائل مربوط به آموزش و تربیت سیاستمداران و حکام توجه جدی داشت و به همین منظور بود که اقدام به تأسیس مدارس با هدف تربیت کادر حکومتی با عنوان «نظامیه» در شهرهای مختلف قلمرو تحت حکومت سلجوقیان کرد، او در همین راستا با نوشتن کتاب سیرالملوک (سیاست‌نامه) محتوای آموزشی علمی و کاربردی را در رابطه با سیاست و حکمرانی تهیه و منتشر کرد.

با گسترش علوم سیاسی مباحث مربوط به «حکمرانی خوب» امروز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین موضوعات مورد توجه دانشمندان علم سیاست تبدیل شده است؛ به گونه‌ای که نظریه حکمرانی خوب امروز یکی از نظریات مطرح و مورد بحث می‌باشد. در مقاله پیش‌رو ما سعی داریم که با بهره‌گیری از مباحث خواجه نظام‌الملک طوسی در کتاب سیاست‌نامه به معرفی و توضیح در رابطه با شاخصه‌های حکمرانی خوب از نگاه وی بپردازیم؛ در واقع با استفاده از کتاب سیاست‌نامه ما به دنبال اعلام ملاک‌ها، معیارها و اصول حکومت داری از منظر خواجه نظام‌الملک طوسی این سیاست‌نامه‌نویس برجسته ایرانی هستیم.

بر اساس نظریه حکمرانی خوب شاخص‌هایی چون: مشارکت، حاکمیت قانون، شفافیت، پاسخ‌گویی، شکل‌گیری وفاق عمومی، حقوق مساوی (عدالت)، اثربخشی و کارایی، مسئولیت‌پذیری را می‌توانیم برای سنجش میزان مطلوب بودن حکومت‌ها مورد توجه و بررسی قرار دهیم. با بررسی سیاست‌نامه که با توجه به اینکه این رساله در دوران حاکمیت نظام‌های سیاسی سلطنتی نوشته شده، اگرچه مباحثی مانند مشارکت مردم در تعیین حکمرانان دیده

نمی‌شود، اما دیگر شاخص‌های حکمرانی مطلوب همچون عدالت، پاسخ‌گویی، اثربخشی و کارایی به‌طور شایسته موردتوجه خواجه نظام‌الملک قرار گرفته است. ما در این تحقیق با بهره‌گیری از نظریه‌ی مربوط به حکمرانی خوب با استفاده از منابع کتابخانه‌ای اسنادی به دنبال بررسی علمی شاخص‌های موردنظر خواجه نظام‌الملک طوسی برای حکمرانی خوب رفته‌ایم.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه، حکمرانی خوب، اندرزنامه، حاکمیت.

شباهت‌ها و تفاوت‌های رویکرد نظام اندیشگی خواجه نظام‌الملک و امام محمد غزالی به سیاست مُدُن با تأکید بر تطبیق سیرالملوک و نصیحه‌الملوک

وحید عسکری

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی

vahidaskari2017@gmail.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک (۴۰۸-۴۸۵ ه.ق) و امام محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ه.ق) که معاصر یکدیگرند، هر دو از آبشخور فرهنگی خراسان برآمده‌اند و از جمله متفکران دوران اسلامی به‌شمار می‌آیند که با اندکی تسامح به ترتیب دو اثر آنها که نمایاننده نظام اندیشگی ایشان بوده و به سیاست مُدُن پرداخته است؛ یکی، سیرالملوک و دیگری نصیحه‌الملوک، را می‌توان سیاست‌نامه دانست. اما پرسش اینجاست که این دو متفکر در رویکرد به سیاست مُدُن، به‌ویژه در تطبیق این دو اثر، چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی داشته‌اند؟ برای پاسخ به این پرسش، روش تحقیق مقاله، روش تطبیقی است و هدف از انجام آن بررسی نظام اندیشگی خواجه نظام‌الملک در مقایسه با یکی از مهم‌ترین هم‌عصران وی، غزالی است. نتیجه کلی بر پایه تطبیق دو اثر نشان می‌دهد مهم‌ترین شباهت‌های این دو عبارت‌اند از: عقاید برآمده از مذهب شافعی و مشرب اشعری، باورمندی به نظام سیاسی خلافت، تأکید بر نیروی قهر حکومت، اهمیت قائل شدن برای جایگاه وزارت و علما در حکومت، دشمنی با دشمنان نظام سیاسی (شیعیان و اسماعیلیان)، نگاه هم‌زمان شرعی و عقلی به رئیس حکومت، استفاده از حکایات در متن، و...؛ و مهم‌ترین تفاوت‌ها عبارت‌اند از: دلبستگی خواجه به اندیشه سیاسی ایران‌شهری و ایرانی‌گری و دلبستگی به فرّه در برابر دلبستگی غزالی به شریعت و اسلامی‌گری و دلبستگی به جان‌بینی به شیوه خلفا، سیاستمداری خواجه در برابر غزالی متفکر سیاسی، وضعیت تحول فکری عینی- بیرونی خواجه بر اساس قدرت سیاسی در برابر وضعیت تحول فکری درونی-ذهنی غزالی بر اساس تحولات روحی وی، و...

واژگان کلیدی: نظام اندیشگی، سیاست مُدُن، خواجه نظام‌الملک، سیرالملوک، امام محمد غزالی، نصیحه‌الملوک.

ضرورت مطالعات تاریخی ایدئولوژی خواجه نظام‌الملک طوسی در مناسبت هزارمین سال تولد ایشان

توموکو شیمویاما

عضو هیئت‌علمی دانشگاه تویو

چکیده

در زمان خواجه نظام‌الملک طوسی نشانه‌هایی از چند نقطه عطف و دگرگونی مهم در مسئله قدرت و اقتدار برای تاریخ ایران و اسلام وجود دارد که ناشی از ملکداری خواجه بوده است و به قول لمبتون، در آن دوره تاریخی بود که تمدن ایرانی به اوج دستاوردهای دینی و دنیوی نایل گشت و به آسانی نمی‌توان از آنها گذشت و بسیاری از نهادهای به‌وجودآمده در سیاست مدبرانه این وزیر ایرانی، در اشکال ظاهری خود تا عصر حاضر تداوم یافته است. ولی نمای پیچیده تاریخ ایران در دوره سلجوقی ناشی از فقد مطالعات ایدئولوژیک اغلب سبب سردرگمی پژوهشگران در مورد ویژگی‌های اصلی اندیشه سیاسی و عملکرد تاریخی اهل قلم ایرانی در تاریخ ایران و اسلام شده است که امروز در پژوهش‌های این حوزه شاهد تناقضات آشکار مغرضان و مقلدین ایشان در سطح بین‌المللی هستیم. ایدئولوژی خواجه نه تنها در متن سیاست‌نامه نیست، بلکه می‌بایست در لابه‌لای کل متون تاریخی، طرح پنهانی ایدئولوژیک این سیاستمدار بزرگ ایرانی و جهانی را در پشت زبان بلاغی و دیپلماسی هوشمندانه و کاملاً پنهان وی جست‌وجو کرد. موضوع پژوهش ما در تاریخیت ایدئولوژی خواجه نظام‌الملک طوسی به‌ویژه سیاست و دیانت آن است که در اینجا با توجه به تضاد فرهنگی و هویتی ایدئولوژی ایرانی خواجه نظام‌الملک طوسی با ایدئولوژی خلافت عباسی به‌صورت کوتاه مورد بررسی تاریخی قرار می‌دهیم.

عقل جهان‌داری ایران شهری؛ مقایسه‌ای میان نامهٔ تنسر و سیاست‌نامهٔ خواجه

دکتر محمدتقی قزلسفلی

دانشیار دانشگاه مازندران
m.t.ghezel@gmail.com

نگین نوریان دهکردی

دانشجوی دکتری اندیشهٔ سیاسی دانشگاه تهران

چکیده

تاریخ ایران در دوران‌های گوناگون، چهره‌های پُرنفوذی را به چشم دیده است که در سرنوشت سیاسی این مرزوبوم تأثیری ماندگار از خود برجای گذاشته‌اند. از میان این چهره‌ها یک‌سو، موبدی بزرگ به‌نام تنسر، در برش تاریخی ایران باستان قرار دارد و سوی دیگر، خواجه نظام‌الملک، که در قامت وزیری مقتدر در دورهٔ اسلامی و سده‌های میانه ظاهر شده است. تنسر بنابر روایات کهن، هیربد هیربدان و دولت‌مردی آگاه به امور سیاسی بود که در نقش مشاور در کنار اردشیر بابکان قرار گرفت و به او یاری رساند تا حکومت چندسری اشکانیان را براندازد و امپراتوری ساسانی را بنیان نهد. خواجه نظام‌الملک، وزیر دولت سلجوقی، نزدیک به سه دهه در این مقام ماند و در حفظ انسجام و یک‌پارچگی ایران نقشی محوری داشت. این دو چهره، هر یک متن‌هایی مهم در اندیشهٔ سیاسی از خود برجای گذاشته‌اند: نامهٔ تنسر و سیاست‌نامهٔ خواجه نظام‌الملک. پرسش این پژوهش آن است که آیا می‌توان با بازخوانی متون سیاست‌نامهٔ خواجه نظام‌الملک و نامهٔ تنسر به نقاط مشترکی میان اندیشهٔ سیاسی این دو دست یافت؟ و آیا براساس چنین اشتراکاتی، امکان ترسیم الگوی خاصی در اندیشهٔ سیاسی قدمایی ایران وجود دارد؟ در راستای پاسخ به این پرسش، با تحلیل محتوای کیفی این دو اثر و با استفاده از نظریهٔ «بحران توماس اسپریگنز» در روش‌شناسی اندیشهٔ سیاسی، روشن خواهد شد که این دو چهرهٔ تاریخی، در دو برههٔ متفاوت از تاریخ ایران‌زمین، در شناسایی چیستی بحران، ریشه‌یابی علل و چرایی آن، و ارائهٔ راهکار و چگونگی برون‌رفت از آن، به شیوه‌ای مشابه عمل کرده‌اند و بر

الگوی خاصی از اندیشه سیاسی تکیه کرده‌اند که علی‌رغم تفاوت‌ها، شباهت‌های بسیاری با یکدیگر دارد. این مقایسه نشان می‌دهد ایرانیان از نوعی خرد سیاسی بهره‌مندند که ریشه‌ای کهن در سنت اندیشه ایران شهری دارد و دولت‌مردان بزرگ در مواجهه با آشوب‌ها در برش‌های تاریخی گوناگون بدان بازمی‌گردند. به دیگر سخن، در ایران وجهی «عقل‌جهانداری» وجود دارد که در رویارویی با بحران زمانه مکرر بدان رجوع شده تا از مجرای مؤلفه‌های محوری آن همچون: جایگاه برتر فرمانروای آرمانی، حفظ اعتدال، فرزاندگی و خرد، دادگری و عدل، پاس‌داشت سلسله‌مراتب، راهی برای خروج از بحران بجویند و با نگاهی به آینده، زمینه‌ای برای تداوم و بقای تمدن و فرهنگ ایرانی بیافرینند.

واژگان کلیدی: تنسر، خواجه نظام‌الملک، اسپریگنز، عقل‌جهانداری، شاهی آرمانی، اعتدال.

عوامل بقاء عمر ملک و دولت و علل بی‌فرّ و شکوه شدن سلطنت و حکومت از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی

محمدرضا روزبهانی

دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی از دانشگاه تهران، استادیار و عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه فرهنگیان

تهران

rozbahany12@yahoo.com

چکیده

خواجه حق سلطنت را به سه چیز مسلم می‌داند: انتخاب الهی و یا به تعبیر او فرّ الهی، توارث و درنهایت شمشیر و توانایی نظامی؛ و چون چنین خصوصیتی در فردی جمع شود از نظر خواجه کفایت امور دینی و دنیای رعایا به ایشان تعلق می‌گیرد و وظیفه رعایا این است که: «راه اطاعت سپری کنند و به کار خویش مشغول شوند، و او آنها را از رنج‌ها آسوده دارد تا در سایه عدل او به رضایت روزگار بگذرانند». در اینجا یک سؤال اساسی وجود دارد که آیا برای تداوم حکومت، مشروعیت اولیه حاکم و حکومت کافی است؟ در این مقاله، که مبتنی بر تفحص اختصاصی در کتاب سیاست‌نامه است، تلاش شده با توصیف عوامل بقاء عمر ملک و دولت و علل بی‌فرّ و شکوه شدن سلطنت و حکومت از دیدگاه خواجه نظام‌الملک، به این سؤال پاسخ داده شود؛ پاسخی که بر این فرض استوار است که هیچ دولتی ابدی نیست و عملکرد حاکمان ضامن بقا و مسبب زوال آنها است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سلطنت، اندیشه سیاسی، عوامل بقا و زوال.

فرایند غیریت‌سازی در گفتمان خواجه نظام‌الملک طوسی

زینب امیدیان

استادیار گروه تاریخ تشیع، دانشکده الهیات، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران
z.omidiyan@hsu.ac.ir

چکیده

تعریف «دیگری» برای بازشناسی «خود»، ضرورتی انکارناپذیر جهت بازسازی و بازشناسی هر «هویتی» است؛ در این میان اندیشه‌های خواجه نظام‌الملک از مقتدرترین نخبگان عرصه سیاسی در مدت وزارت سی‌ساله خود برای استحکام و استمرار و تداوم حکومت سلجوقیان در ایران، توجهی ویژه به فرایند ساخت دیگری یا غیریت‌سازی داشته است. تحقیق پیش‌رو درصدد بازشناسی این فرایند در گفتمان سیاسی خواجه نظام‌الملک برآمده و غیریت‌های تعریف‌شده در اندیشه او را که مبتنی بر حاکمیت مذهب شافعی بوده، بازتعریف کرده است. پیکره مورد بررسی، کتاب خواجه نظام‌الملک با عنوان سیاست‌نامه است. نگارنده بر آن است تا پس از تحلیل عناصر درون‌زبانی متن، گفت‌و شنود آن را با تأثیرات شخص نویسنده و بافت کلان فرهنگی - اجتماعی که به آن متن، چارچوب داده است، بررسی و فهم نماید.

نتایج واکاوی نشان می‌دهد که فضای گفتمانی حاکم بر ساختار کتاب، افراد را به خودی و غیرخودی، پاک‌دین و بدمذهب تقسیم می‌کند. در این کتاب فعال‌سازی واژه‌ها و عبارات‌ها به گونه‌ای صورت می‌گیرد که نکته‌های منفی خودی و نکته‌های مثبت دیگری به حاشیه رانده می‌شود. چنان‌که خواجه نظام‌الملک با متهم‌کردن و منسوب‌کردن مخالفان به صفاتی چون رافضی و قرمطی و ترسا و جهود بیش از هر ابزار دیگر در سرکوب و طرد مخالفان و رقبای سیاسی استفاده می‌کند.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، غیریت‌سازی، خود، دیگری.

فضل تقدم خواجه نظام‌الملک طوسی بر نیکولو ماکیاولی و درانداختن مبانی واقع‌نگری سیاسی

علی اشرف نظری

دانشیار علوم سیاسی دانشگاه تهران

aashraf@ut.ac.ir

چکیده

نیکولو ماکیاولی نیز به‌عنوان بنیان‌گذار اندیشهٔ سیاسی مدرن با گسست از منطق اخلاقی سیاست‌نامه‌نویسی، شالوده‌ای نو برای بنیادگذاری سیاست فراهم می‌کند که بیان‌گر آغاز دوران جدیدی در تاریخ اندیشهٔ سیاسی است. او دریافتی از قدرت سیاسی را عرضه کرد که بر پایهٔ روش‌های تجربی و تاریخی به مطالعهٔ سیاست می‌پردازد و پدیده‌هایی نظیر دولت، حکومت و قدرت سیاسی را به‌عنوان پدیده‌های طبیعی موردتوجه قرار می‌دهد که برآمده از کشاکش نیروهای اجتماعی بوده و بقاء و یا اضمحلال آن نیز به این عوامل بستگی دارد. ماکیاولی با اتخاذ «نگرشی مکانیکی» درصدد برمی‌آید مسائل سیاسی - از جمله قدرت سیاسی - را به «خودی خود» و به‌صورت امری مستقل موردتوجه قرار دهد که بازتاب‌دهندهٔ نوعی از «سیاست قدرت» است که راهبردش صرفاً مبتنی بر حقیقت منطق رابطهٔ نیروها و ملاحظات و مصلحت‌های سیاسی است.

از این‌رو، ماکیاولی با رد نگرش‌های «یوتوپایی» و طرح نگرش «واقع‌گرایی سیاسی» محور فرایندهای سیاسی را دستیابی به قدرت سیاسی می‌داند و معتقد است که دوران بحث از سیاست‌های آرمانی و جست‌وجوی آرمان‌هایی نظیر فضیلت و سعادت از طریق قدرت که با نوعی خیال‌پردازی همراه است، به سر آمده است. مدعای اصلی مقالهٔ حاضر این است که خواجه نظام‌الملک طوسی نیز حدود چهارصدوپنجاه سال پیش از ماکیاولی به طرح چشم‌اندازهایی پرداخته که می‌توان او را پیشگام واقع‌نگری - نه رویکرد واقع‌گرایی - در سیاست دانست. در اینجا برای رعایت جایگاه مفاهیم و ابزارهای تحلیل برآمده از آنها و نیفتادن در دام «اسطورهٔ دکترین»، در تمایز با پارادایم واقع‌گرایی از اصطلاح واقع‌نگری بهره گرفته شده که مفهومی عام است و شائبهٔ تحمیل یک دکترین را از چشم‌انداز حال حاضر به گذشته رفع می‌کند.

واژگان کلیدی: واقع‌نگری سیاسی، واقع‌گرایی، اخلاق، مصلحت، سیاست‌نامه‌نویسی.

فعالیت‌های عمرانی و اقتصادی عمیدالملک کندری و خواجه نظام‌الملک طوسی

معصومه احمدی‌فر

فوق لیسانس تاریخ. دانشگاه فردوسی مشهد، دبیر آموزش و پرورش ناحیه ۲ مشهد

armin.miri77@gmail.com

چکیده

تا پیش از شکل‌گیری دولت مدرن در ایران، نهاد وزارت از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین نهادهای سیاسی در تاریخ ایران بود و به تبع آن نقش وزیر، عملکرد و شخصیتش در اداره کشور بسیار تعیین‌کننده بود. از همین رو گاهی نام سلاطین بزرگ به نام وزیران دانشمند گره خورده است و دو نهاد سلطنت و وزارت، دوگانه‌ای درهم‌تنیده به وجود آورده است که تاج و تخت یکی به دوات دیگری بسته است. عهد سلجوقی یکی از مهم‌ترین اعصار دیوان‌سالاری ایرانی است که دو تن از مشهورترین وزرای سلاطین سلجوقی عمیدالملک کندری و خواجه نظام‌الملک بودند که در مجموع و یکی پس از دیگری نزدیک به چهل سال این نهاد را در دست داشتند. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای درصدد بررسی سیاست‌های عمیدالملک کندری و خواجه نظام‌الملک بوده است. با این وجود، ویژگی‌های شخصیتی، گرایش‌های مذهبی، نگرش‌های سیاسی و رویکردهای متمایز هر دو وزیر، بستر ساز سیاست‌های متفاوتی از سوی آنها به مسائلی همچون رابطه با سلطان، خلیفه، امراء، علما و مردم شده است و همچنین هردو وزیر خدمات شایانی در عمران و آبادی ایران داشته‌اند و حتی زمینه‌ساز ترقی شعر و ادب هم بوده‌اند و در نهایت اینکه دیوان‌سالاری عهد سلجوقی را به ترقی و اقتدار فراوانی رساندند.

واژگان کلیدی: وزارت، عمیدالملک کندری، خواجه نظام‌الملک، مدارس نظامیه، اقطاع، فعالیت‌های عمرانی.

«قدرت حاکم» و «حیات برهنه»: واکاوی هویت زنانه در «سیرالملوک»

مینو نادری

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی

Minoo_Naderi1@yahoo.com

چکیده

شکل‌گیری هویت سیاسی زنان و تلاش برای حضوری پررنگ و اثرگذار در عرصه عمومی در تاریخ سیاسی - اجتماعی ایران همواره با افت‌وخیزهای فراوانی همراه بوده است، چنان‌چه در دوره‌هایی با حضور قدرتمند و مسلط زنان در موقعیت‌هایی چون پادشاهی مواجهیم و در مواردی دیگر که غالب هویت سیاسی زنان در آن قاب می‌نشیند به شکل زنانی کاملاً منزوی و خانه‌نشین. این هویت‌های بازنمودی نه امری مجرد و جداافتاده از فضای فرهنگی - اجتماعی، بلکه کاملاً تنیده با شبکه‌های قدرت موجود شکل گرفته و در راستای آن بالیده می‌شود. فضای فرهنگی - اجتماعی و روابط قدرتی که به شکلی مردانه تعریف می‌شود و رویکردی اساساً قهرآمیز و طردکننده نسبت به حضور زنان در فضاهای عمومی نشان می‌دهد. حاصل این نگاه تقلیل‌گرا عرصه‌ای تنگ و مطرود برای شکل‌گیری هویت اجتماعی زنان است که می‌توان به تعبیر آگامبن از آن به‌عنوان «حیات برهنه» نام برد. حیاتی که در حاشیه نظم مستقر شکل می‌گیرد و در پی انطباق با قلمرو رسمی سیاسی دچار «حذف» و «ادغام» می‌شود و در نتیجه این طرد و جمع توأمان دچار «وضعیت استثنائی» می‌شود. وضعیتی که از دیدگاه آگامبن بنیانی مخفی است که آرام می‌گیرد و هنگامی که مرزهای آن شروع به آشفته‌شدن می‌کنند، «حیات برهنه» ای که در آن ساکن است، خود را رها می‌کند و سوژه - ابژه نزاع‌های سیاسی قرار می‌گیرد، از این‌رو «حیات برهنه» هم مکانی برای سازمان‌دهی قدرت حکومتی و هم مکانی برای خلاصی از آن است.

مقاله پیش‌رو می‌کوشد تا با بررسی نحوه بازنمایی هویت سیاسی زن در «سیرالملوک» خواجه نظام‌الملک طوسی به‌عنوان یکی از قدرتمندترین شخصیت‌های سیاسی ایران، نگاه قدرت حاکم را در مقطعی از تاریخ سیاسی ایران یعنی عصر سلجوقیان که از قضا یکی از دوران‌های مهم از نظر حضور فعال و اثرگذار زنان در عرصه عمومی است، مورد واکاوی قرار دهد. از خلال

تحلیل و تفسیری که بر اساس نظریه آگامبن انجام شد، این نتیجه به دست آمد که خواجه نظام‌الملک به‌عنوان نماینده فرهنگ مردانه و بخشی از جریان قدرت حاکم، مخالف حضور زنان در عرصه عمومی است و با خطاب آنها با عناوینی چون «پرده ستر» و طرد آنها از عرصه عمومی به عرصه خصوصی و محدود کردن آنها به رتق و فتق امور منزل در مسیر تقویت «حیات برهنه» زنان ایران در عرصه اجتماعی و تحدید هویت سیاسی آنها قلم زده است. او مروج دیدگاهی است که بر پایه آن حضور و نفوذ زنان در عرصه عمومی و امور مملکتی برای دولت و مملکت منشأ خطر و آفت تلقی می‌شود. روش پژوهش در این مقاله، روش تحلیل محتوا و روش گردآوری داده، روش کتابخانه‌ای - اسنادی می‌باشد.

واژگان کلیدی: هویت زنانه، حیات برهنه، سیرالملوک، عرصه عمومی، استثناء.

قضاوت و دادرسی از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی با تأکید بر سیاست‌نامه

دکتر نصرت‌خاتون علوی

عضو هیئت علمی گروه آموزشی تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ولایت

n.alavi@velayat.ac.ir

چکیده

یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم در حیطه اندیشه و در علم سیاست، مفهوم قضاوت و دادرسی است. از این مفهوم تعابیر و تعاریف متعددی شده و موضوع تفکر و تعقل بسیاری از اندیشمندان بوده است. یکی از این اندیشمندان خواجه نظام‌الملک طوسی وزیر مقتدر سلسله سلجوقی است. خواجه نظام‌الملک به دلیل شرایط خاص ایران دوران سلجوقی و ضرورتی که برای پرداختن به موضوع قضاوت و دادرسی احساس می‌کرده، در کتاب ارزشمند خود، سیاست‌نامه (سیرالملوک)، بارها به موضوع قضاوت پرداخته و رعایت آن را به دولتمردان زمان خود توصیه نموده است. خواجه نظام‌الملک، با واقع‌بینی قضاوت را با داشتن نیم‌نگاهی به اندیشه عدالت در یونان باستان و دریافتی گزینشی از اندیشه عدالت در ایران باستان، تحلیل می‌نماید. خواجه رعایت دادرسی و قضاوت را به جهت قوام و دوام حکومت، متذکر می‌شود و اجرای آن را عاملی در جهت افزایش قدرت پادشاه می‌داند. این مقاله با رویکردی توصیفی-تحلیلی، در پی پاسخ به این سؤال است که دلایل و زمینه‌های پرداختن به قضاوت در کتاب سیاست‌نامه چیست؟ از دیدگاه خواجه نظام‌الملک قضاوت و دادرسی چه مصداق‌هایی دارد و عمده‌ترین موانع و چالش‌های برقراری قضاوت و دادرسی چیست؟ خواجه نظام‌الملک با طرح موضوع قضاوت سعی داشته تا قوام و دوام حکومت سلجوقیان تضمین شود. به عبارت دیگر قضاوت در نظر خواجه وسیله‌ای بوده تا بتواند با کمک آن امنیت، رفاه، آبادانی و پیشرفت سرزمینی را تأمین کند و پس از آن بتواند به اداره بهتر کشور پردازد و در آخر کار قدرت و بقای حکومت را تضمین نماید.

واژگان کلیدی: قضاوت، خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، اندیشه، حاکمان، رفاه و آبادانی.

کنش‌پذیری و کنش‌گذاری سیرالملوک خواجه نظام‌الملک طوسی بر

اندیشه سیاسی

مطالعه موردی: مفهوم فرّه ایزدی

سیدحسین اظهري

دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد؛

athari@um.ac.ir

سیدهاشم منیری

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد

se.moniri@mail.um.ac.ir

چکیده

محققان در مقاله حاضر با استفاده از روش تفسیری «کوئنتین اسکینر» و با استفاده از نظریه «فرّه ایزدی» به چرایی این سؤال پاسخ خواهند داد که چگونه ماهیت انتخاب حاکم از طرف خدا، چه در متون ایران باستان و چه در متون ایران پس از اسلام، تداوم داشته و این پیوستگی و استمرار به صورت و معنایی دیگر در برهه‌های تاریخی به حیات خود ادامه داده است؟ مقاله بر این فرضیه بنیان نهاده شده است که کنش‌پذیری و کنش‌گذاری مفهوم «فرّه ایزدی» نه تنها در آثار اندیشمندانی چون فردوسی و خواجه نظام‌الملک «حفظ» شده بلکه «پل انتقال»ی به دنبال خود پدیدار نموده است. چرایی و چگونگی مؤلفه‌های اندیشگانی ایران باستان مخصوصاً مفهوم فرّه ایزدی در اندیشه خواجه و حفظ و انتقال آن به دوره‌های بعد زمینه اصلی کار این مقاله است که به وسیله تحلیل «درزمانی» و روش تفسیری اسکینر، نیت خواجه را از انجام و قصد آن بازگو و موردبررسی قرار خواهیم داد.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیرالملوک، فرّه ایزدی، کوئنتین اسکینر.

کهن‌الگوی عدالت و بازتولید آن در اندیشهٔ سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی

علی‌اشرف نظری

دانشیار علوم سیاسی دانشگاه تهران

aashraf@ut.ac.ir

چکیده

یکی از مفاهیم محوری در اندیشهٔ سیاسی ایرانی، مفهوم عدالت است. این مفهوم چنان در تاریخ گذشته و اکنون ما جریان دارد که می‌تواند به‌مثابه یک «کهن‌الگو» قلمداد شود. زیرا به‌مثابه نوعی درک و اندریافت جمعی و انگاره‌هایی روانی در ساختار ناخودآگاه اندیشهٔ سیاسی ایران ریشه دارد و به‌مثابه منبعی از تجربه‌های تکرارشونده دائماً موردنظر قرار گرفته است. بر پایهٔ چنین تعبیری، عدالت به‌سان کهن‌الگویی محوری در اندیشهٔ سیاسی ایران مدام بازتولید شده و از آنجایی که در جهان پیش رو هیچ‌گاه تجلی تام نیافته است، هدف حکومت‌ها همواره پی‌جویی این خواستهٔ دست‌نیافتنی و پُرکردن زمین از عدل و داد دانسته شده است. عدالت در اندیشهٔ خواجه نظام‌الملک طوسی نیز به‌مثابه بازتابی از این کهن‌الگوی رایج، ترازوی همهٔ نیکی‌هاست و سزاوارترین پادشاه از گاه آدم تاکنون آن است که دل وی جایگاه عدل و خانهٔ وی آرامگاه دین‌داران و خردمندان و کاردanan و متصفان و مسلمانان باشد. خواجه عدالت را مایهٔ راست‌ایستادن مملکت، بقا و به‌سامان‌شدن ملک، کوتاه‌شدن همهٔ دست‌های دراز، برآسودن خلق و ظلم و بیداد را مایهٔ زوال دولت می‌داند.

ایدهٔ بدیع خواجه به‌عنوان محور اصلی مقالهٔ حاضر، این است که او در نظر داشت کهن‌الگوی عدالت چنان پیش می‌رود که حتی رعایت عدالت را مقدم بر اجرای شرع و برای پایداری ملک ضروری‌تر از آن می‌داند. تعبیر او از عدل نیز این است که می‌بایست با نشانیدن هرکس در جای شایستهٔ خود، حاصل آید که این در جای خود موجب استواری ارکان دولت است. خواجه تأکید می‌کند که روزگار نیک آن باشد که در آن روزگار پادشاهی عادل باشد، زیرا عدل عزّ دین است و قوت سلطان و صلاح لشکر و رعیت.

واژگان کلیدی: کهن‌الگو، اندیشهٔ سیاسی، عدالت، سیاست‌نامه، روان جمعی.

مبانی ایران‌شهری اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک

حامد عامری گلستانی

استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز

hamed.ameri@gmail.com

چکیده

یکی از مهم‌ترین مبانی اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی، اندیشه ایران‌شهری بود. او در منصب وزارت سلجوقیان و با تسلط بر امور، سعی بر آن داشت که با بازگشت به سیاست‌نامه‌نویسی و احیای اندیشه ایران‌شهری، راه درست سیاست را به آنان آموخته و مدار سیاست را بر مبادی کهن ایران‌شهری قرار دهد. او در این راه به عناصری چون فرآیندی، عدالت و شاه آرمانی به‌عنوان اصلی‌ترین مفاهیم اندیشه خود پرداخته و درعین حال با پیوندی که میان دین و سیاست برقرار می‌کند، راه را برای بسط اصول اساسی اندیشه ایران‌شهری باز می‌کند. در تحلیل اندیشه او، پادشاهی عادل، که نمونه‌های آن را در طول تاریخ ذکر و از پادشاهان باستانی تا خلفا و سلاطین پس از اسلام در آنها وجود دارند، همه کسانی بودند دین‌آگاه و عدالت‌جو. شاه آرمانی، کانون اصلی تحلیل سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک است که او با نشان دادن آنها و برجسته‌کردنشان به‌دنبال نشان دادن راه درست و آرمانی حکومت کردن به پادشاه زمانه خود، ملک‌شاه سلجوقی، بود. با تحلیل سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک می‌توان این عناصر را در نظر داشت. او که از یک‌سو با خلافت عباسی و از سوی دیگر با سلطنت سلجوقیان مواجه داشت، بنا بر مفردات اندیشه ایران‌شهری، شاه را بر خلیفه برتری می‌دهد. این مقاله به‌دنبال آن است که با تحلیل متن سیاست‌نامه و با توجه به مفردات اندیشه ایران‌شهری بنیادهای اندیشه خواجه نظام‌الملک را تحلیل کند.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، سلجوقیان، اندیشه ایران‌شهری.

متن آمیزی اندرزنامه‌های سیاسی و متون تاریخی مطالعه موردی: سیرالملوک

زهره‌علیزاده بیرجندی

دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند
Zalizadehbirjandi@Birjand.ac.ir

سمیه پورسلطانی

کارشناس ارشد تاریخ تشیع
s.poursoltani82@gmail.com

چکیده

سیرالملوک اثری است متعلق به دوره سلجوقیان که به قلم یکی از وزرا و دیوان‌سالاران پرآوازه خراسانی نگاشته شده است. مضمون محوری سیرالملوک پیرامون اصول مملکت‌داری و آموزش قواعد سیاست به پادشاهان است. اگرچه هدف خواجه نظام‌الملک در پدیدآوردن این اثر ثبت و ضبط رخدادهای تاریخی نبوده، باین حال متن سیرالملوک، قرابت‌ها و پیوندهایی با برخی از متون تاریخی دارد. باتوجه به این قرابت‌ها و تلاقی تاریخ و اندرزنامه‌نویسی در این اثر، پژوهش حاضر می‌کوشد ضمن بررسی جایگاه تاریخ در سیرالملوک، بینش و روش خواجه نظام‌الملک را در تبیین وقایع تاریخی مورد تحلیل و واکاوی قرار دهد. یافته‌های حاصل از این پژوهش نشان‌گر کثرت روایت‌های تاریخی و بهره‌برداری اخلاقی خواجه از این روایت‌ها برای تدوین سیرالملوک است. درواقع، عبرت‌آموزی از پادشاهان پیشین و تجربه‌اندوزی در باب نحوه‌ی کشورداری و نظام دیوانی را می‌توان مهم‌ترین کارکردهای تاریخ در سیرالملوک دانست. واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیرالملوک، تاریخ، تاریخ‌نگاری.

مسائل سیاست قومی در نوشته‌های نظام‌الملک

راوشان نظروف

دکتری مؤسسه آکادمی علوم تاریخی جمهوری ازبکستان

چکیده

سلطنت سلجوقی قلمروی بزرگی را در آسیای صغیر، قفقاز، خاورمیانه و آسیای مرکزی اشغال کرد. این سرزمین‌ها توسط مردم زیادی (ایرانیان، ترک‌ها، عرب‌ها، یهودیان، یونانی‌ها، گرجی‌ها، ارمنی‌ها و غیره) سکنی گرفته شد که به زبان‌های مختلفی صحبت می‌کردند و ادیان متفاوتی را پذیرفتند. به همین دلیل مسائل سیاست قومی در این ایالت بسیار مطرح بود. در اثر «سیاست‌نامه» نظام‌الملک، جایگاه مهمی به ارتباط بین مردمان و قبایل مختلف، به‌ویژه در فصل‌های ۲۴، ۲۵ و ۲۶ داده می‌شود. اما در بسیاری از فصل‌های دیگر، مسائل سیاست قومی بسیار مورد توجه قرار می‌گیرد. این گزارش جنبه‌های زیادی از این مسئله را شرح می‌دهد: روابط بین مردم؛ روابط بین قبایل؛ روابط بین ادیان؛ مدیریت مردمی با در نظر گرفتن عامل قومی.

مفهوم «داد» در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک به منزله امکان ساخت حقوقی قدرت

امیر راقب

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه تهران

ragheb.amir@gmail.com

چکیده

تاکنون نظریه‌های متفاوتی درباره سنت سیاسی در ایران از سوی تاریخ‌پژوهان و متفکران ایرانی و غیرایرانی ارائه شده است. این نظریه‌ها علی‌رغم تفاوت‌هایی که بعضاً در فهم و ادراک ساخت قدرت در سنت حکمرانی ایرانی، نسبت به یکدیگر داشته‌اند، عمدتاً در یک ارزیابی مشترک‌اند و آن اینکه ساخت قدرت در ایران و خصوصاً نهاد شاهی ایرانی، فاقد هرگونه امکان برقراری پیوند حقوقی با سلسله‌مراتب نظام اجتماعی بوده است. بر همین اساس، تاریخ‌پژوهان و اندیشمندان سیاسی، عمدتاً به «استبدادی‌بودن» ساخت قدرت در سنت حکمرانی ایرانی رأی داده‌اند. در این تلقی، استبداد به منزله الگویی از قدرت در نظر گرفته شده است که در آن، رابطه شاه با زیردستانش و با مردم، رابطه‌ای شخصی، فرهمندانه و غیرحقوقی است. در این مقاله، تلاش خواهیم کرد با ارائه خوانشی متفاوت و بدیع از مفهوم «داد» در رساله سیاست‌نامه خواجه‌نظام‌الملک، امکان خوانشی حقوقی از رابطه شاه و مردم در سنت حکمرانی ایرانی را بگشاییم. به باور ما، مفهوم «داد» در نظریه سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی، نقطه‌ای کانونی است که امکان برقراری فاصله میان اساس قدرت سیاسی را با شاه که به‌عنوان رئیس حکومت، قدرت سیاسی در اختیار اوست فراهم می‌کند. در همین فاصله میان قدرت و منصب است که می‌توان جایگاهی برای ساخت حقوقی قدرت در سنت حکمرانی ایرانی گشود.

واژگان کلیدی: استبداد، حکمرانی ایرانی، خواجه نظام‌الملک طوسی، داد، سنت حقوقی، سیاست‌نامه.

مقایسه بایسته‌های حکومت‌مندی در اندیشه سیاسی هابز و خواجه نظام‌الملک طوسی (با تأکید بر نظریه بحران اسپرینگز)

مسلم خسروی زارگز

عضو هیئت‌علمی گروه علوم سیاسی دانشگاه بیرجند

moslem.khosravy@birjand.ac.ir

احسان مزدخواه، احسان محمدی، مهدی سبزه‌کار

دانشجویان کارشناسی رشته علوم سیاسی دانشگاه بیرجند

چکیده

هرکدام از اندیشمندان سیاسی براساس زیست اجتماعی که تجربه کرده‌اند مشکله‌ای را در جامعه خود یافته‌اند و تلاش نموده تا برای آن راه‌حلی جامع بیابند، بنابراین تحلیل اندیشه سیاسی یک اندیشمند بدون بازنمایی ساحت اجتماعی‌شان چندان دقیق نخواهد بود. توماس هابز از جمله اندیشمندان سیاسی غرب است که در رساله معروف خود لویاتان به ساختار دولت و حکومت‌مندی پرداخته است، وضعیت خاص جامعه انگلستان و ترس زاده‌بودن وی، باعث شد تا قرائتی مطلقه از دولت ارائه نماید. خواجه نظام‌الملک طوسی نیز به‌عنوان اندیشمند سیاسی شرقی، در رساله سیرالملوک به فلسفه دولت‌ورزی پرداخته است، بی‌شک روزگار خواجه اثری مهم بر دیدگاه وی از حکومت‌مندی داشته است. نوشتار حاضر در نظر دارد با استفاده از نظریه بحران اسپرینگز به این سؤال پاسخ دهد که اندیشه سیاسی هابز و خواجه در باب دولت‌سازی و حکومت‌مندی به چه میزان تحت‌تأثیر ساحت اجتماعی‌شان بوده است.

واژگان کلیدی: هابز، خواجه نظام‌الملک طوسی، حکومت‌مندی، دولت مطلقه، اسپرینگز، بحران.

مقایسه مفهوم عدالت در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی و جان رالز

فاطمه ذوالفقاریان

علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

f.zolfagharian@yahoo.com

چکیده

موضوع عدالت یکی از غایت‌های فلسفه سیاسی است. اینکه عدالت چیست و چگونه می‌توان آن را در جامعه پیاده کرد در نظام‌های معنایی متفاوت بسته به دوره‌های مختلف گوناگون طرح شده است. در این مقاله به دنبال مفهوم عدالت در اندیشه خواجه نظام‌الملک به عنوان وزیری خردمند و کارآمد در دستگاه سلجوقیان که ۲۹ سال نظام‌سازی در موضوعات سیاست داخلی و خارجی را انجام داد، هستیم. او در کتاب سیرالملوک سعی دارد درخصوص چگونگی اجرای عدالت در سرزمین تحت حاکمیت خلیفه عباسی، سلطان سلجوقی با گزینش طرحی از دادگری ایرانی که به دایره عدالت یا چرخه عدالت معروف است، با جلوگیری از ظلم بر رعیت، ثبات دولت و آبادانی کشور را رقم بزند. پژوهش با طرح این برداشت رایج از عدالت، عدالت را از منظر نظام‌الملک و جان رالز مقایسه می‌کند و قصد دارد شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو روایت را واکاوی نماید. این مقاله با طرح سه شکل سنتی، مدرن و پست‌مدرن از عدالت، خواجه نظام‌الملک را نماینده جریان سنتی و متافیزیکی در نظر گرفته و به مقایسه آن با مفهوم عدالت مدرن در اندیشه جان رالز می‌پردازد. فرضیه نخست این مقاله مشخص می‌کند که هر دو متفکر بر لبه عدالت انتقالی از عصری به عصر دیگر هستند. خواجه نظام با طرح مسئله عدالت در حال تلاش برای عبور از عدالت سنتی به مدرن و جان رالز نیز با نظریه پرده جهل سعی دارد از عدالت مدرن به عدالت پست‌مدرن حرکت کند. این مقاله همچنین علاوه بر توضیح عدالت در اندیشه هرکدام از متفکران، بحران‌های هر دوره و مشکلات طرح عدالت در نظریه نظام‌الملک و رالز برای انتقال به دوره دیگر را بررسی می‌کند.

واژگان کلیدی: عدالت، خواجه نظام‌الملک طوسی، جان رالز، چرخه عدالت، پرده جهل.

مقایسه نگرش وزیرانه نظام‌الملک و دیدگاه دبیرانه بیهقی در باب اهمیت جایگاه قضاوت در حکومت سیاسی برپایه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف

عباس محمدیان

دانشیار ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری

mohammadian@hsu.ac.ir

محمدحسن امیرخانی

دانشجوی دکتری ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری

Ramirkhani14@yahoo.com

چکیده

یکی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین وظیفه‌های هر حکومت سیاسی فصل خصومت و دشمنی و رفع عامل نزاع بین آحاد یک جامعه مدنی و تحقق عدالت اجتماعی به مفهوم واقعی آن است؛ و این امر میسر نمی‌شود مگر با وجود محاکم دادگستری و دیوان قضایی مستقل و حضور قاضیانی معدل و مزکی. به اعتقاد تمامی اندیشمندان وجود عدالت و مساوات در هر دوره و روزگاری و در هر مکان و جایگاهی یک ضرورت غیرقابل‌انکار است.

تقابل دو دیدگاه وزیرانه خواجه نظام‌الملک طوسی و دبیرانه ابولفضل بیهقی در باب امر مهم قضا و قضاوت پایه‌های اصلی این پژوهش است. خواجه نظام‌الملک با توجه به مقام سیاسی خویش قضاوت را در بسیاری از مواقع حق صاحبان قدرت می‌داند. قدرتی که خودآگاه یا ناخودآگاه دیدگاه‌های ایدئولوژیک خویش را در لایه‌های زیرین زبان پنهان کرده است. در تقابل با این نگرش بیهقی به‌عنوان یک مورخ و دبیر از میان قشر مردم متوسط جامعه با همه وابستگی به دربار غزنویان سعی می‌کند در باب قضاوت، جایگاه مردم عامه و فرودست و متظلم را در لایه‌های پنهانی زبان خویش به نمایش درآورد.

با توجه به اینکه رویکرد نورمن فرکلاف به‌عنوان نظریه‌پرداز اصلی، نوعی تحلیل متن‌محور است که تلاش می‌کند سه سنت زبان‌شناسی یا گرامر کارکردی هلیدی، جامعه‌شناختی کلان

فوکو و جامعه‌شناسی خرد اتنومتودولوژی را با یکدیگر تلفیق کند. برای تحلیل متن‌های برگزیده از سیاست‌نامه و تاریخ بیهقی از این تحلیل گفتمانی و مدل‌های سه‌گانه فرکلافی (توصیف، تفسیر و تبیین) استفاده شده است؛ تا بتوانیم این لایه‌های پنهانی متن‌ها را آشکار کنیم. **واژگان کلیدی:** خواجه نظام‌الملک، بیهقی، تحلیل گفتمان انتقادی، قضاوت.

ملاحظات در به‌کارگیری نیروهای دولتی (بر اساس سیرالملوک)

دکتر یعقوب تابش

استادیار تاریخ دانشگاه حکیم سبزواری

ytabesh5@yahoo.com

چکیده

یکی از ضروریات تشکیل دولت از زمانی که بشر یکجانشین شد و نیاز به تشکیلات دولتی را احساس کرد، به‌کارگیری نیروی انسانی لازم جهت اداره امور بود. در اندرنامه‌ها توصیه‌های گوناگونی درباره‌ی استخدام کارکنان به حکام شده است. نظام‌الملک در کتاب سیرالملوک به‌طور اختصاصی فصلی را به چگونگی به‌خدمت گرفتن عاملان دولتی اختصاص داده است. این نوشته بر آن است با به‌کارگیری منابع کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از روش تحلیلی و تفسیری، عوامل و ملاحظات را که حاکم باید برای به‌خدمت گرفتن نیروهای دولتی در نظر بگیرد را بر اساس دیدگاه نظام‌الملک تبیین نماید.

خواجه بر این باور است که نباید به یک فرد بیش از یک شغل واگذار کرد، زیرا او نمی‌تواند به همه شغل‌هایش برسد و ناچار یکی از آنها معطل می‌ماند. نباید یک شغل را به چند نفر محول کرد؛ زیرا از یک‌سو فرد انگیزه برای انجام هرچه بهتر آن شغل را از دست می‌دهد و از سوی دیگر عاملان در هنگام به‌وجود آمدن مشکل، تقصیر را به گردن هم می‌اندازند. افزون بر این او معتقد است هراندازه جغرافیای حکومت گسترده‌تر باشد، باید نیروهای بیشتری را به‌کار گرفت و مذهب فردی که به استخدام دولت درمی‌آید باید با مذهبی که حکومت بر آن تأکید دارد، منطبق باشد.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، عاملان دولتی، به‌کارگیری، سیرالملوک.

ملک‌داری و اندرزنامه‌نویسی سیاسی از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی با تأکید بر کتاب سیرالملوک

دکتر نصرت‌خاتون علوی

عضو هیئت علمی گروه آموزشی تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ولایت

n.alavi@velayat.ac.ir

چکیده

اندرزنامه‌های سیاسی یکی از آثاری است که در زمینه سیاست و تأملات سیاسی در ایران و اسلام با هدف توصیه رفتار مناسب در زندگی سیاسی و تأثیرگذاری بر رفتار سیاسی صاحبان قدرت به رشته تحریر درآمده است. در این‌گونه آثار هم شیوه‌های حفظ اقتدار و مشروعیت قدرت سیاسی ارائه می‌شود و هم آنچه به تضعیف یا از بین رفتن قدرت منجر می‌شود، تحت عنوان آفات قدرت سیاسی به حاکم یادآوری می‌شود تا قدرت او هرچه بیشتر نزد مردم توجیه پذیر شود؛ بنابراین محور مباحث اندرزنامه‌نویسان سیاسی قدرت حاکم و حفظ آن است. آنها تفاسیر و توجیحات خود را مبتنی بر اصولی چون توأمان بودن دین و سیاست، عدالت، اخلاق و دین، تجربیات پیشینیان و پند و حکمت قرار می‌دادند. سیرالملوک کتابی است که خواجه نظام‌الملک طوسی به روش پند و اندرز و همراه با نمونه‌های تاریخی در جهت آموزش شیوه مطلوب کشورداری به پادشاه وقت و دیگر پادشاهان تألیف کرده است. از آنجا که نظام‌الملک سال‌های متمادی در وزارت در جایگاه مدیری توانا فعالیت داشته است، نظرات، تجربیات و اندیشه‌های او با نظریه‌های دانش نوین هم‌خوانی بسیاری دارد و ردپای بسیاری از اصول علمی مکاتب و نظریه‌های سیاسی را می‌توان در سیاست‌نامه او مشاهده کرد. مقاله حاضر که با روش توصیفی-تحلیلی جمع‌آوری شده است در پی پاسخ به این سؤال است: خواجه نظام‌الملک طوسی در میان اندرزنامه‌نویسان سیاسی از چه جایگاهی برخوردار است و دیدگاه وی در کتاب سیاست‌نامه در رابطه با ملک‌داری چیست؟ در پاسخ به سؤال فوق، این فرضیه مطرح شده است که به‌طور مشخص اندیشه‌ها و تجربیات خواجه نظام‌الملک در سیاست‌نامه جایگاه ویژه‌ای را میان اندرزنامه‌نویسان به خود اختصاص داده است.

واژگان کلیدی: اندرزنامه‌نویسی، ملک‌داری، خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست، سیرالملوک، سلطان.

موانع تحقق عدالت از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی (با توجه به سیاست‌نامه)

حمیدرضا محبوبی آرانی

استادیار دانشگاه تربیت مدرس، گروه فلسفه و حکمت و منطق

mahboobi@email.arizona.edu

هاله موحدنژاد

فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد فلسفه اخلاق دانشگاه قم

haleh.movahednejad@gmail.com

چکیده

یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم در حیطة اندیشه و در علم سیاست، مفهوم «عدالت» است. از این مفهوم تعابیر و تعاریف متعددی شده و موضوع تفکر و تعقل بسیاری از اندیشمندان بوده است. یکی از این اندیشمندان خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر مقتدر سلسله سلجوقی است. خواجه نظام‌الملک به دلیل شرایط خاص ایران دوران سلجوقی و ضرورتی که برای پرداختن به موضوع «عدالت» احساس می‌کرده، در کتاب ارزشمند خود، سیاست‌نامه (سیرالملوک)، بارها به موضوع «عدالت»، پرداخته و رعایت آن را به دولتمردان زمان خود، به‌ویژه سلطان سلجوقی توصیه نموده است. میراث فکری خواجه نشان می‌دهد که عدالت نه فقط در مقیاس فردی بلکه در مقام یک نهاد اساسی اجتماعی، اصلی‌ترین محور در حوزه تعاملات اجتماعی است. نوشتار حاضر به دنبال این است که این فرضیه را به بحث گذارد که خواجه عدالت را معادل حکومت توأم با اقتدار قرار داد. خواجه نظام‌الملک در سیرالملوک سعی دارد با گزینش طرحی از عدالت که به دایره قدرت یا چرخه عدالت معروف است، با جلوگیری از ظلم بر رعیت، قدرت حاکمیت را تحکیم بخشد.

طبق نظر خواجه، شاه در رأس هرم قدرت و رعیت در قاعده آن قرار دارد و هرآنچه این نظم را تقویت کرده و ادامه آن را ممکن سازد، عین عدالت است و هرآنچه برهم‌زننده این نظم باشد، بی‌عدالتی است. از نظر وی، برقراری عدالت کاملاً مطابق با اصول اندیشه ایرانی شهری امکان‌پذیر نیست. خواجه نظام‌الملک، با واقع‌بینی عدالت را با داشتن نیم‌نگاهی به اندیشه عدالت در یونان

باستان و دریافتی‌گزینشی از اندیشهٔ عدالت در ایران باستان، تحلیل می‌کند. از نظر خواجه عدالت از بالا به پایین و از پادشاه به سمت رعیت جاری و ساری می‌شود. پادشاه وظیفهٔ برقراری عدالت و رعیت تکلیف اطاعت از او را به عهده دارند. رعایت عدالت برای پادشاه، افزایش قدرت و دوام حکومت و برای رعیت، امنیت را به همراه دارد. خواجه رعایت «عدالت» را به جهت قوام و دوام حکومت، متذکر می‌شود و اجرای آن را عاملی در جهت افزایش قدرت پادشاه می‌داند.

این مقاله با رویکردی توصیفی-تحلیلی و به روش کتابخانه‌ای به بررسی مفهوم «عدالت» از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی پرداخته و موانع تحقق آن را با توجه به سیاست‌نامه مورد بررسی قرار می‌دهد. خواجه موانع تحقق عدالت را در نظام سلطنت، فقدان یا تضعیف نظام برید، ضعف نظام قضایی، ساختار سیاسی قدرت و منافع آن، و نظام اقطاع داری می‌داند. **واژگان کلیدی:** عدالت، موانع تحقق عدالت، خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه.

میراث اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک در هفت‌پیکر نظامی

دکتر مریم وافی ثانی

دانش‌آموخته زبان و ادبیات فارسی

غلامرضا حافظی

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد

gr.hafezi@yahoo.com

چکیده

نظامی در هفت‌پیکر که به ظاهر اثری ادبی، هنری و عرفانی است؛ پادشاهان سلجوقی را مخاطب قرار می‌دهد و از آنان می‌خواهد که همانند پادشاهان امپراطوری ساسانی به عدالت حکومت کنند. او تخلص شعری خود را از خواجه نظام‌الملک وزیر قدرتمند دو پادشاه بزرگ سلجوقی یعنی البارسلان و ملکشاه اقتباس کرده است. او در اینکه به دلیل استواری اندیشه و شعرش خود را نظام‌الملک دوران جدید بداند، هیچ تردیدی به خود راه نمی‌دهد و در مقدمه هفت‌پیکر خود را هم‌تراز وزیران معروفی مانند ارسطاطالیس، بزرگمهر و باربد و به‌ویژه خواجه نظام‌الملک معرفی می‌کند و نوید می‌دهد که فرزانه پنجمی در افق فرهنگی قفقاز سرزده است (نظامی، ۱۳۷۳: ۱۳).

نظامی ضمن اقتباس داستان «بهرام گوروشبانی که سگش را به دار آویخته است» از فصل چهارم سیاست‌نامه، به اهمیت وزارت در نظام پادشاهی توجه دارد. مضامین اصلی این داستان در سیاست‌نامه و هفت‌پیکر نظامی بر مبنای اندیشه کشورداری ایرانیان تدوین شده است. از مفاهیمی که در این داستان مورد توجه خواجه نظام‌الملک و نظامی بوده است، می‌توان به تعیین رابطه پادشاه و رعیت با استعاره شبان و رمه اشاره کرد. همچنین عدالت حاکم و غافل‌نبودن از امور مملکت و رعایا و بررسی احوال و اعمال درباریان که جملگی از ویژگی‌های اساسی اندیشه سیاسی ایرانیان به‌شمار می‌روند، در این داستان به‌عنوان مبانی نظری مورد توجه بوده‌اند.

میراث خواجه نظام‌الملک و تداوم جهان‌نمادین ایرانی

مجید استوار

استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت، ایران
majidostvar@yahoo.com

چکیده

بی‌تردید خواجه نظام‌الملک طوسی یکی از کاردان‌ترین وزیران تاریخ سیاسی ایران در تداوم اندیشه ایران‌شهری در دوره پساایران باستان بوده است. با مروری بر اوضاع و احوال زمانه خواجه و نگارش کتاب ارزشمند سیاست‌نامه توسط وی، این پرسش مطرح می‌شود که هدف خواجه از نگارش سیاست‌نامه چه بود و چرا از آن اثر به‌عنوان واپسین تلاش در جهت مانایی جهان‌نمادین ایران یاد می‌شود؟

از نظر نویسنده این مقاله، با سقوط ایران باستان و ورود مهاجمان عرب و ترک به ایران، بیم آن می‌رفت که فرهنگ و عرصه‌های هویتی ایرانیان در اثر این تهاجم به فراموشی رود. در نتیجه پاره‌ای از حماسه‌سازان ایرانی نظیر فردوسی و خواجه نظام‌الملک در راستای مانایی نظام‌نمادین فرهنگی ایران، مبادرت به خلق آثاری کردند که ذهنیت تاریخی ایرانیان را تداوم بخشند. در این مقاله سعی می‌کنیم با بهره‌گیری از مفهوم کانونی ذهنیت‌نمادین ایرانیان به توصیف و تبیین میراث خواجه نظام‌الملک بپردازیم. از این نظر، ذهنیت‌نمادین ایرانیان میراثی فلسفی نیست، بلکه صرفاً یادآور سنت‌ها، آیین‌ها و نمادهایی است که به‌دست متفکرانی همچون خواجه به‌منظور تداوم ایرانیت در قالب‌های زبانی و نمادپردازی ادبی و سیاسی به تصویر کشیده شده است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، ذهنیت‌نمادین ایرانیان، آیین، زبان فارسی، اندیشه ایران‌شهری.

نخبه‌سالاری در نظر و عمل خواجه نظام‌الملک طوسی

علی رضایی پویا

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ آسیای مرکزی و قفقاز از دانشگاه تهران

Behroozpooya2551@gmail.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک طوسی به‌عنوان نگارنده سیاست‌نامه که شهره‌ترین اثر در نوع خودش است، و به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین وزیران ایران دوره اسلامی در عرصه عمل، همواره به‌عنوان الگویی از وزارت و دیوان‌سالاری مورد توجه بوده است. یکی از چشم‌گیرترین تدبیرهای خواجه در سیاست‌ورزی و تأکیدهای وی در متن سیاست‌نامه، نخبه‌سالاری او است. وی که به نیکی بر جایگاه خودش به‌عنوان سرحلقه طبقه اهل قلم آگاهی داشت، می‌دانست حفظ این جایگاه منوط به حفظ و پرورش و گسترش این طبقه است، از این رو در سیاست‌نامه بارها به طرق مختلف بر لزوم مشاور و ندیم باتدبیر و نیک‌روش برای شاه سخن رانده است. در عمل نیز با تأسیس مدارس نظامیه کوشید تا طبقه‌ای از این نخبگان «نیک‌روش» پرورش دهد. نخبه‌سالاری خواجه همچنین در گزینش‌های سیاسی وی به چشم می‌خورد. در این پژوهش نخست به‌عنوان درآمدی بر بحث اصلی به شرح مختصری از تئوری‌های نخبه‌سالاری، و پیشینه فکری و سیاسی این مسئله در تاریخ ایران می‌پردازیم، و سپس می‌کوشیم نخبه‌سالاری خواجه را در نظر وی (مبتنی بر خوانش متن سیاست‌نامه) و عمل وی (با بررسی عملکرد سیاسی او) مورد مذاقه قرار دهیم. **واژگان کلیدی:** خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، نخبه‌سالاری، اهل قلم، سلجوقیان.

نظامِ مُلکی نظام‌الملک

دکتر محسن خلیلی

استاد دانشگاه فردوسی مشهد

khalili@um.ac.ir

چکیده

سیاست در زندگی روزانه، حضور دارد؛ پیدا و پنهان. پیدای آن، کنش‌گری در سپهر اجتماعی است، مانند جنگ و صلح و انتخابات و زندان و رأی و شورش و انقلاب؛ و، پنهان آن، ایستارهای گونه‌گون دربارهٔ سیاست است که در هزارتویِ متن‌ها (گفتاری و نوشتاری) نهان است. شناختِ کنش‌گری‌های پنهانِ امر سیاسی، نیازمند بازخوانی و بازنمایی است تا آشکار گردد که ویژگی‌های سیاست و امر سیاسی چگونه و با بهره‌گیری از کدام ساختارها و سازوکارها، در متن‌ها، بازتاب یافته‌اند. نگارندهٔ نوشتار، با بهره‌گیری از نظریهٔ گوهرِ ژولین فروند، سیاست‌نامهٔ خواجه‌نظام را، که از نام‌آورترین کهن‌متن‌های زبان‌و ادب پارسی، به‌شمار است، بازخوانی کرده است تا گوهرِ نهفتهٔ امر سیاسی در گزاره‌های نوشتار، بازنمایی شود. از دیدگاه ژولین فروند، گوهرهای زندگانی انسانی، عبارت‌اند از سیاست و اقتصاد و دین و فلسفه و اخلاق و هنر. هرکدام از گوهرها، یک دادهٔ بنیادی، چند پیش‌فرض و یک فرجام دارند. از دیدگاه فروند، سیاست، ویژه‌ترین امر زندگانی اجتماعی انسان‌ها است. دادهٔ بنیادی سیاست، جامعه است؛ پیش‌انگاشته‌های سیاست، فرمان‌دهی/فرمان‌برداری، خصوصی/عمومی، دوست/دشمن است؛ و، فرجام و غایت سیاست نیز حفاظت از اجتماع است از طریق تفاهم درونی و امنیت بیرونی. از این دیدگاه، سیاست، اعمال اجتماعی قدرت است در عرصهٔ گستردهٔ جامعه. امر سیاسی، فرجام‌شناسی و تکنولوژی و غایت‌شناسی ویژهٔ خود را دارد. بازشناسی گوهر امر سیاسی از راهرو بازنمایی روش‌مند کهن‌متن‌های زبان‌و ادب پارسی، می‌تواند سرشت امر سیاسی (The Political) را در فراخنای تاریخ ایران، نشان دهد. متن‌های کلاسیک زبان‌و ادب پارسی، بخشی از بارزهای تاریخ درازآهنگ ایران زمین است که بازخوانی روش‌مند آن، می‌تواند نشان دهد که درون‌مایه‌های یک تاریخ/تمدن، چگونه امور اجتماعی - و در این نوشتار، امر سیاسی - را بازتاب می‌دهد و چگونه، سیاست را فهم می‌کرده‌اند. پاسخ به چنین پرسشی، در

حقیقت، از چرایی و چیستی نگرش معناشناسانه واضعان و حاملان اندیشه یک تاریخ، به امر سیاسی نیز، حکایت می‌کند؛ زیرا، نشان‌دهنده آن است که درون‌مایه‌های فرهنگی یک تمدن (با گستره جغرافیایی مشخص) نسبت به پدیدار سیاست، چه شناختی دارند و برای امر سیاسی، چه خصلت‌ها و کاراکترهایی را برشماری می‌کنند. متن‌های کهن (کلاسیک)، نمودی از جنبه نظری سیاست است. فهم سیاست به معنای کنش‌های معطوف به قدرت، می‌تواند در دو عرصه نظری و عملی، آشکار گردد. نوشتار پیش‌رو، ویژه بازنمایی گوهر امر سیاسی در کهن‌متن سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک است و به جنبه نظری سیاست، معطوف است. نگارنده نوشتار، برنام (عنوان) نظام‌ملکی را، به پاس بزرگ‌داشت خواجه نظام‌الملک، بر ساخته و به جای نظریه گوهر، به کار بسته است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، نظریه گوهر، نظام‌ملکی، امر سیاسی.

نقد تدابیر آموزشی و سیاسی اجتماعی نظام‌الملک (۴۰۸-۴۸۵ هـ)

محمد رضا شهیدی پاک

استادیار دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز

reza2017mreza@gmail.com

چکیده

شخصیت سیاسی خواجه که در لقب نظام‌الملک متجلی شد، جدا از شخصیت آموزشی او نیست که در لقب العالم‌العادل ظهور کرد. چند حادثه در زندگی سیاسی او ممتاز است که عامل قضاوت‌های متفاوت در مورد او شده است. ورود انحصارطلبانه خواجه به صحنه سیاست و قدرت مورد انتقاد بسیاری قرار گرفته است. منابع متأخر هم از این‌گونه ورود خواجه به صحنه قدرت و سیاست اظهار تأسف کرده‌اند و آن را مورد انتقاد قرار داده‌اند. آنچه نشانه اهمیت خواجه در تاریخ ایران است سامان‌دهی او به امر دولت سلجوقی بوده است؛ که به همین سبب او را به نظام‌الملک ملقب ساخته‌اند. او را عامل اصلی سازمان‌دهی و نظم دولت به وسیله نهاد آموزش دانسته‌اند. پدیده‌ای که در نوع خود در قرون وسطی کم‌نظیر است. نظام‌الملک از آموزش و نظامی برای کسب اهداف سیاسی - نظامی استفاده کرد. برنامه محوری خواجه در سامان‌دهی امور، تأسیس مراکز زنجیره‌ای نظامیه‌ها بوده است. او این مدارس را در جهت تأمین اهداف اساسی دولت سلجوقی که به نیابت از بغداد رفتار می‌کرد، تأسیس کرد؛ و این نهادهای آموزشی، نیاز فرهنگی دستگاه خلافت عباسی که همان جلوگیری و سرکوب رواج تشیع در ایران و دور کردن نیروهای آنها از مراکز قدرت در بغداد به وسیله تقویت مذاهب سنی بوده است، را تأمین کرد. عظمت کار سامان‌دهی آموزش در قرون وسطی به قدری است که گروه کثیری از نویسندگان و محققان دچار مغالطه درباره شخصیت او شده‌اند. پژوهش حاضر با بررسی مآخذ اصلی به حقیقت تاریخی و واقعیت وجودی رفتار سیاسی فرهنگی نظام‌الملک و کارکرد نهاد آموزش دوره سلجوقی دیدگاه‌های متفاوت و مخالف با یکدیگر را بررسی کرده است. این پژوهش تحلیل و توسعه تحقیقات مؤلف در کتاب تاریخ آموزش و پرورش در ایران و اسلام و مقاله مهار آموزش‌های شیعی عصر بویهی به وسیله سلجوقیان تدوین شده است.

واژگان کلیدی: نظام‌الملک، آموزش، سلجوقیان، نظامیه، خلافت عباسی، بغداد.

نقد روایت خواجه نظام‌الملک دربارهٔ مزدک و مزدکیان

روزبه زرین کوب

عضو هیئت‌علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران

zarrinkoobr@ut.ac.ir

سعید حسینی

دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی در دانشگاه تهران

saeidhoseini16@yahoo.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک در فصل چهل و چهارم سیاست‌نامه یا سیرالملوک به تفصیل در باب جنبش مزدک و آیین او و چگونگی کشته‌شدن وی و پیروانش به دست خسرو انوشیروان سخن گفته است. این فصل، از حکایت‌های مفصل سیاست‌نامه، و درعین‌حال، یکی از روایت‌های تاریخی این کتاب است. تاریخ مزدک و مزدکیان از اواسط سدهٔ ۳ ق تا زمان تألیف سیاست‌نامهٔ خواجه در اواخر سدهٔ ۵ ق در متون و تواریخ اسلامی بازتاب داشته است. این گزارش‌ها، نه‌تنها در جزئیات، که در مباحث اساسی مربوط به روند قدرت‌یابی مزدک و گسترش قدرت مزدکیان، با یکدیگر تفاوت‌های قابل ملاحظه دارند. این اختلاف در روایت‌ها، گاه در سال‌شمار وقایع جنبش مزدکی است و گاه، در ارائهٔ شخصیت‌های مهم این رویداد، مانند قباد، خسرو انوشیروان، مزدک و زردشت خُرگان. افزون بر این، روایت‌های اسلامی در معرفی مزدک و پیشینهٔ او نیز با یکدیگر هم‌سخن نیستند. همچنین شباهت زیادی که میان روایت سیاست‌نامه و گزارش کتاب روایات داراب هرمزدیار (تألیف در سدهٔ ۱۱ ق، توسط یکی از پارسیان هند، به فارسی زرتشتی) در این موضوع دیده می‌شود، قابل تأمل فراوان است. با توجه به اهمیت سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک در مطالعهٔ آیین کشورداری عصر سلجوقی و بنابراین، احتمال دستکاری و تحریف در ارائهٔ روایت مربوط به مزدک و حک و اصلاح آن، به نظر می‌رسد، نقد این روایت منقول در سیاست‌نامه، نه‌تنها در درک تاریخ مزدک و مزدکیان، که در دریافت درست از تاریخ و اندیشه سیاسی روزگار خواجه نظام‌الملک حائز اهمیت است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، مزدک، قباد، خسرو انوشیروان.

نقد و تحلیل شخصیت شاهان در سیاست‌نامه

دکتر طاهره سیدرضایی

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور

sepidehrezayi@yahoo.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک طوسی در کتاب سیاست‌نامه به بیان اصول و آیین مملکت‌داری پرداخته و در جای‌جای کتاب به مناسبت موضوع حکایت‌ها و داستان‌هایی از شاهان پیشین نقل کرده است که برخی از آنها تاریخی و مستند است و برخی دیگر منبع مشخصی ندارد. خواجه از این روایات به‌عنوان شاهدهی برای سخنان خود استفاده کرده است که می‌تواند الگو و درسی برای مملکت‌داری در هر روزگاری باشد. این مقاله با تأمل در این حکایت‌ها، عملکرد و موضع‌گیری شاهان را در شرایط مختلف بررسی کرده و به تحلیل رفتارها و تصمیم‌های شاهانه پرداخته است. این تحلیل‌ها، تصویری از شاه‌ایدئال و ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری پادشاه آرمانی خواجه نظام‌الملک پیش روی مخاطب قرار می‌دهد که بیان‌گر مطالبات و انتظارات جامعه آن روزگار نیز بوده است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه، پادشاه، مملکت، مردم.

نقش دیوان‌سالاران در حفظ پیوستگی سیاسی - تمدنی ایران در گذرهای سیاسی - دودمانی (با تأکید بر نمونه خواجه نظام‌الملک طوسی و خاندان او)

جواد عباسی

دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد

jabbasi@um.ac.ir

چکیده

منابع و پژوهش‌های تاریخی پیرامون نقش دیوان‌سالاران ایرانی در هر دوره تاریخی و اهمیت این نقش آگاهی‌های قابل توجهی ارائه شده است. با این حال در مورد ابعاد این نقش همچنان جای بررسی بیشتر وجود دارد. یکی از این ابعاد نقشی است که دیوان‌سالاران در گذرهای سیاسی و جابه‌جایی‌های دودمانی ایفا کرده‌اند. اهمیت موضوع از آن جهت است که حضور و کوشش دیوان‌سالاران و در رأس آنها وزیران موجب شده تا این جابه‌جایی‌های سیاسی کمترین تأثیر را بر ساختارهای سیاسی - دیوانی و نیز زندگی اجتماعی و فرهنگی - تمدنی بر جای گذارد. مقاله حاضر براساس چنین فرضی بر آن است تا با استناد به نمونه‌های تاریخی از عصر خواجه نظام‌الملک تا دوره معاصر تاریخ ایران، اهمیت این بُعد از نقش تاریخی وزیران و دیوان‌سالاران ایرانی را روشن کند.

واژگان کلیدی: دیوان‌سالاری، پیوستگی سیاسی - تمدنی، خواجه نظام‌الملک، تغییرات سیاسی.

نگاهی سبک‌شناسانه به نثر سیاست‌نامه

علی خوشه‌چرخ آرانی

مدرس دانشگاه پیام‌نور و دبیر آموزش و پرورش آران و بیدگل

khooshe14@yahoo.com

چکیده

کتاب گران‌قدر «سیاست‌نامه» از منشآت جاودان و فناپذیر قرن پنجم هجری، اثر ارزشمند قوام‌الدین ابوعلی حسن‌بن اسحق ملقب به «نظام‌الملک» است که افزون بر اهمیتی که به لحاظ سیاسی، اجتماعی و تاریخی دارد، از نظرگاه زبان و ادب فارسی و سبک و شیوه نوشتاری و سلاست انشا، جزالت عبارت، روشنی مطالب و تنوع موضوع نیز دارای جایگاهی ویژه است. این کتاب در سبک و شیوه نوشتاری و از لحاظ واژگانی که در آن به کار رفته، نمونه روشن و نیکویی از نثر فارسی با ویژگی‌های سنتی نثر روزگار سامانی و غزنوی و اصطلاحاً «نثر مرسل» است و از این رو «سیاست‌نامه» در مطالعه تاریخ نثر فارسی کتابی مهم است، زیرا خواجه نظام‌الملک به روایت بسیاری از تاریخ‌نویسان از جمله منشیان و دولتمردان چیره‌دست و مجرب قرن پنجم است که تلاش کرده با بیانی ساده، سنجیده، کوتاه، به دور از کلمات سخت عربی و مهجور، بی‌تکلف و به دور از هرگونه اغراق و تصنع و اجتناب از سجع و در نهایت ایجاز و... مسائل خطیر سیاسی را برای ملک‌شاه که پادشاهی جوان و اندک‌مایه در دانش بوده ارائه نماید. در این مقاله با عنوان نگاهی سبک‌شناسانه به نثر سیاست‌نامه، پس از بیان وضع نثر در قرن پنجم، به بررسی ویژگی‌های نثر مرسل پرداخته و در ادامه مختصات سبکی، نوادر لغات، ترکیبات و افعال، پاره‌ای از کنایات و استعارات و گونه‌های جدید کاربرد افعال در جمله و... به‌همراه شواهد مثال ذکر می‌گردد.

واژگان کلیدی: سیاست‌نامه، خواجه نظام‌الملک، نثر مرسل، قرن پنجم، ادب فارسی.

نگرش تطبیقی و سیر تحول مدارس نظامیه خواجه نظام‌الملک طوسی تا دانشگاه‌های امروزی

محمدحسین ساقی

دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه آزاد مشهد

drmhsaghi@gmail.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر دانش دوست و مشهور سلسله سلجوقیان در عهد وزارت خود خدمات علمی و فرهنگی بسیار عظیمی از قبیل: ساخت و تأسیس رباط و کاروان‌سراها، مدارس، بیمارستان‌ها، خانقاه‌ها و مساجد بسیاری را به انجام رسانید. از مهم‌ترین خدمات او ایجاد و تأسیس مدارس بود که در تاریخ به نام وی و به مدارس نظامیه مشهور شدند. مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: نظامیه‌های بغداد، موصل، نیشابور، بلخ، هرات، مرو، آمل، گرگان، بصره، شیراز و اصفهان. نهضتی که نظام‌الملک با ساختن نظامیه‌های متعدد به وجود آورد، به‌زودی و با سرعت در ایران و بسیاری دیگر از بلاد کشورهای اسلامی دنبال شد، به‌طوری‌که در قرن‌های پنجم و ششم هجری هیچ شهری نبود که در آن مدارس متعدد وجود نداشته باشد. در عهد قاجار امیرکبیر با تأسیس دارالفنون که نهادی آموزشی مانند مکتب‌خانه‌ها و نظامیه‌ها بود همت گمارد. این مدارس به تدریج سرمشق دانشگاه‌های امروزی در ایران و سراسر دیگر ممالک شدند. با توجه به تاریخ ساخت مدارس نظامیه که در حکم مدرسه و دانشگاه بود می‌توان به این موضوع پی برد که کشور ایران در قرن یازدهم میلادی در زمینه ساختن دانشگاه و مدارس عالی یک تا دو قرن از دانشگاه‌هایی مانند آکسفورد و کمبریج در اروپا جلوتر بوده است. در این مقاله با تبیین سیر تاریخی تأسیس و الگوبرداری دانشگاه‌های امروزی از مدارس نظامیه و تحلیل درون‌متنی آثار و مکتوبات و مقالات مربوطه، طی فرایند تحلیلی تبیینی به چگونگی تأسیس و مدیریت حوزه‌های دینی و دانشگاه‌های کنونی پرداخته می‌شود.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، مدارس نظامیه، دانشگاه، سلجوقیان.

واکاوی امور خارجه در اندیشه خواجه نظام‌الملک

سعیده خلیلی

بهروز اسماعیل‌زادگان

دانش‌آموختگان رشته علوم سیاسی دانشگاه فردوسی

behroozesmailzadegan@yahoo.com

چکیده

خواجه نظام‌الملک یکی از بزرگ‌ترین سرمایه‌های ارزشی و نماد سیاست‌ورزی در ایران به شمار می‌آید. در سازه فکری خواجه نوعی امتزاج بین اندیشه ایرانی شهری و اسلامی با ارجحیت اندیشه ایرانی شهری مشاهده می‌گردد. یکی از بزرگ‌ترین ابتکارات خواجه ارجاء مشروعیت پادشاه به خداوند و بحث از فره ایزدی است. وی با نگاه واقع‌بینانه و بر مبنای مصلحت در سیاست‌نامه به ارائه تکنیک‌های بایسته‌ای پرداخته که کاربست آنها اسباب قدرت و نیرومندی ایران را در روابط خارجی فراهم می‌کند. چنان‌که خود خواجه اذعان داشته هیچ پادشاهی از داشتن سیاست‌نامه بی‌نیاز نیست. در این پژوهش با بررسی سیاست‌نامه به آراء و اندیشه خواجه در رابطه با سیاست خارجی به‌عنوان یکی از مباحث ابتکاری وی خواهیم پرداخت. پرداختن به این بخش از میراث تفکر ایران در شناخت تاریخ تطور این مقوله و نیز القای خودباوری به ایرانیان به‌عنوان خالقان بسیاری از امور و علوم مؤثر خواهد بود. از این‌رو این مقاله با روش هنجاری به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال است که بایسته‌های امور خارجی در اندیشه و ذهنیت خواجه کدام‌اند؟ یا سیاست خارجی مطلوب در دیدگاه او چگونه است؟

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، سیاست خارجی، واقع‌گرایی، سیاست‌نامه، روش هنجاری.

واکاوی اندیشه سیاسی و اعتقادی خواجه نظام‌الملک در تأسیس مدارس نظامیه

مسعود سهیلی

کارشناس ارشد تاریخ و پژوهشگر
m.sohay135@gmail.com

چکیده

نظامیه‌ها طرح اولیه و مترقی مدارس بود که به همت خواجه نظام‌الملک با هدف توسعه و ترویج اسلام اهل سنت (شافعی) در مقابله با تشنت فکری رو به تزاید، در شهرهای مختلف جغرافیای خلافت اسلامی در قرن چهارم هجری تأسیس شد. هدف از پژوهش حاضر بررسی شرایط، الزامات و بسترهای فکری و اعتقادی شکل‌گیری مدارس نظامیه و فضای حاکم بر این مدارس اعم از آزاداندیشی یا شیوه سنتی ایدئولوژیک بر این مدارس و کارکردهای آن است. یافته‌های پژوهش که به شیوه کتابخانه‌ای و مروری انجام شده است، حاکی از آن است که خواجه نظام‌الملک به‌عنوان نظریه‌پرداز دیوانی و فقهی، برای تحکیم مبانی اهل سنت و مقابله با افکار باطنی و اسماعیلیه و رقابت‌های مذهبی به تأسیس مدارس نظامیه دست زد. تأمین کارگزاران دیوانی از دیگر اهداف او بود. این مدارس اگرچه نوآوری‌های زیادی عرضه کرد، اما همچنان در چارچوب دینی بود و با همان اهداف و کارکردها تا قرن‌ها به کار خود ادامه داد. **واژگان کلیدی:** مدارس نظامیه، خواجه نظام‌الملک، اندیشه سیاسی و اعتقادی.

واکاوی انگیزه‌های خواجه نظام‌الملک در اداره کشور

علی صفی‌پور

دانشجوی دکتری ایران‌شناسی دانشگاه شهید بهشتی

danesh@gmail.com

چکیده

برکسی پوشیده نیست که خواجه نظام‌الملک طوسی، تلاش‌های بسیاری برای آبادانی ایران نموده است. تلاش‌هایی که گویای وجود انگیزه بالایی در خواجه نظام‌الملک بود. پرسشی که گاه پژوهشگران تاریخ را بر آن می‌دارد که بیندیشند این است که به‌درستی، انگیزه این وزیر در انجام این تلاش‌ها چه بوده است. انگیزه (Motive)، نیروهای درونی -بدنی یا روانی- است که از لحاظ تأثیرش در رفتار به هدفی متوجه است. به نظر می‌رسد عامل محرک برای رسیدن به هدف یا اهداف، انگیزه یا انگیزه‌هاست. روانشناسان انگیزه‌های فردی در پیشبرد خواسته‌ها و تلاش در اجتماع را به دو دسته نآموخته و آموخته دسته‌بندی می‌کنند. انگیزه‌های آموخته نیز که پایه آنها انگیزه‌ها و استعدادها نآموخته و فطری هستند، ولی ظهور آنها به تأثیر عوامل اجتماعی است که خود به سه گروه، دسته‌بندی شده‌اند: انگیزه‌های اجتماعی عمومی یا مشترک، انگیزه‌های اجتماعی فرهنگی، انگیزه‌های اجتماعی فردی.

اقدامات و کارهای وزیر توانای عصر سلجوقی، یعنی خواجه نظام‌الملک طوسی، از دیدگاه دانش روانشناسی، با محوریت شناخت انگیزه‌های این وزیر نامدار، تلاشی است که در این مقاله با آن آشنا خواهید شد.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، انگیزه، سطح آرزو، خودپنداری، ساسانیان.

واکاوی موقعیت شیعه امامیه در دوران خواجه نظام‌الملک

دکتر عباسعلی سلطانی

دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد

soltani@um.ac.ir

چکیده

پیروزی‌های چشمگیر سلجوقیان در نیمه قرن پنجم هجری و تصرف اکثر سرزمین‌های شرق جهان اسلام مرهون عوامل گوناگونی بود که مهم‌ترین آنها را می‌توان وجود خواجه نظام‌الملک حسن طوسی (م. ۴۸۵ ه.ق) وزیر باتدبیر دولت سلجوقی دانست. این کشور پهناور، پیش از وی حدود یکصدسال در سایه حکومت آل‌بویه دارای تسامح مذهبی بوده و ارادت به اهل بیت زمینه را برای رشد تشیع دوازده‌امامی و فرقه اسماعیلی فراهم کرده و از طرف دیگر نزاع‌های فرقه‌ای و تشنجات اجتماعی و مقابله با فاطمیان و عوامل داخلی آنان (اسماعیلیان) که درصدد توسعه قلمرو خود بودند؛ وضعیت سیاسی دولت را متزلزل کرده بود. خواجه به‌ناچار در جهت ایجاد تمرکز سیاسی در ایران، و برای یک‌دست کردن جامعه از لحاظ مذهبی فعالیت‌های بسیاری انجام داد.

در آن زمان که مذهب رسمی خلافت عباسیان مذهب حنفی بود و فاطمیان با مذهب شیعه اسماعیلی درصدد توسعه نفوذ بودند و مذهب حنبلی از پیروان اندک و مذهب مالکی در آفریقا بود، لذا خواجه با رسمی کردن مذهب شافعی، زمینه را برای استقلال مذهبی از عباسیان و پیشگیری از نفوذ فاطمیان و یک‌پارچه کردن کشور پهناور ایران فراهم آورد.

این نوشتار در پی اثبات آن است که مخالفت سرسختانه خواجه با تشیع نه از سر عداوت با این مذهب بوده است، چراکه دلایلی استوار بر گرایش وی به تشیع وجود دارد، بلکه به دلایل سیاسی و اجتماعی چاره‌ای جز اتخاذ این رویکرد نداشته و این تاکتیک، براساس مصالح سیاسی و اجتماعی بوده است.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک، شیعه امامیه، مصالح سیاسی، مذهب رسمی، تمرکز سیاسی.

وزارت در ایران؛ تعدیل سلطنت، توازن قدرت

دکتر محسن مدیرشانه‌چی

عضو هیئت‌علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد

modir_shanechi@yahoo.com

چکیده

آنچه در تفسیر تاریخ کهن ایران در نگاه اغلب نظریه‌پردازان و تحلیل‌گران در مقام ایده‌ای محوری می‌بینیم، تأکید بر تحقق استبداد شرقی و وجه تولید آسیایی در ایران در قالب تمرکز و انحصار قدرت و استقرار سلطنت مطلقه فردی شاهانی است که بدون هیچ مانع و محدودیتی بر این سرزمین سیطره داشته‌اند. مفروض نظری و تاریخی این پژوهش، ضمن پذیرش کلیت تفسیر مذکور، نقد و چالشی است که با توجه به نقش نهاد وزارت و جایگاه و عملکرد وزیران در تاریخ ایران پیش و پس از اسلام تا حدود تعیین‌کننده‌ای می‌توان بر این تفسیر وارد کرد. در واقع وزیران ایرانی که بسیاری از آنان مردمی وطن‌خواه و عالم بودند، در مقام اصلاح‌گرانی پیگیر با تلاش بسیار توانستند توازنی در ساختار قدرت حاکم ایجاد کنند و سیطره ظاهراً بی‌حدوحصر شاهان بر سرنوشت مردم ایران را تعدیل نمایند. این وزیران افزون بر آبادانی و ترقی ملک در ایجاد عدالت و بهبود حیات و معیشت مردم نیز مؤثر بودند و در مواردی بخش اعظم ترقی و عظمت ایران را -که در ساختاری یک‌سره مطلقه و متمرکز ممکن نبود- به آنان و نقش توازن‌بخش و تعدیل‌کننده ایشان می‌توان نسبت داد. اعصار متوالی تاریخ ایران شاهد مؤیدی بر این نظر است. بزرگمهر پیش از اسلام و جمع کثیری از این‌دست وزیران در طول سده‌های متوالی پس از اسلام تا عصر حاضر در این سلسله قرار می‌گیرند. وزرای ایرانی خلفای عرب پس از سلطه‌تازیان بر ایران، از جمله جعفر برمکی و فضل‌بن‌سهل سرخسی، و وزرای خاندان‌های ایرانی و ترک و مغول حاکم بر ایران، همچون بلعمیان و جوینیان و خواجه نصیرالدین طوسی، و سرانجام برخی وزیران و رئیس‌الوزیران دوران معاصر از قائم‌مقام و امیرکبیر تا مستوفی و مشیر و مؤتمن و قوام و فروغی و مصدق و امینی از این جمله‌اند. وزیر دانشمند دودمان ترک‌تبار سلجوقی، خواجه نظام‌الملک طوسی، از نامدارترین چهره‌های شاخص این جمع است که افزون بر عرصه پراتیک یا عمل سیاسی و دیوانی، در حوزه‌تئوریک یا نظریه‌پردازی و اندیشه‌ورزی سیاسی و حکومتی، به چهره‌ای تأثیرگذار و ماندگار در تعدیل و توازن ساختار قدرت در ایران بدل شد.

واژگان کلیدی: وزارت، سلطنت، خواجه نظام‌الملک، دیوان‌سالاری، خاندان‌های دیوان‌سالار.

وضعیت شافعیان غرب ایران در دوره خواجه نظام‌الملک طوسی

دکتر سیدمحمد شیخ احمدی

عضو هیئت‌علمی گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنج

زیبا شمسی

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی

چکیده

در پی سیطره‌یافتن سلجوقیان بر ایران و عراق و به‌ویژه در دوران وزارت خواجه نظام‌الملک طوسی به‌سبب علاقه‌ی آنان به حمایت از تسنن، شافعیان به یکی از بزرگ‌ترین قدرت‌های مذهبی تبدیل شدند و پیروان زیادی در سراسر ایران و از جمله منطقه‌ی غرب ایران پیدا کردند. در این دوران شهرهای کرمانشاه و همدان، شاهراه ارتباطی شافعیان خراسان و بغداد و نقطه‌ی تمرکز شافعیان بودند، از این زاویه بررسی شافعیان غرب ایران درخور توجه است. به دلیل نفوذی که خواجه نظام‌الملک در دربار سلجوقیان داشت و همچنین توجهی که او به شافعیان مناطق مختلف داشته و مدارس نظامیه‌ای که برای شافعیان به وجود آورد؛ باعث شد که شافعیان غرب ایران در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تقویت شده و خاندان‌های مشهوری مانند خاندان شهرزوری، شیرویه و فرضی از میان آنان ظهور کنند. در این مقاله با تکیه بر منابع تاریخی و با روشی توصیفی تحلیلی سعی شده است تا تاریخ سیاسی مناطق شافعی‌نشین غرب ایران به‌ترتیب پیش از خواجه نظام‌الملک، در دوره‌ی خواجه نظام‌الملک و بعد از خواجه نظام‌الملک مورد بررسی قرار گیرد.

واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، شافعیان، سلجوقیان، غرب ایران.

هنر و تمدن دوران سلجوقی با تأکید بر نقش نظام‌الملک در آن مطالعه موردی: سکه‌های دوره ملک‌شاه و البارسلان

دکتر خدیجه (زهره) باصری

دکترای فرهنگ و زبان‌های باستان دانشگاه علوم و تحقیقات

zohreh46baseri@yahoo.com

چکیده

دوره سلجوقی در تاریخ هنر و معماری ایران نه تنها شامل سال‌هایی است که این سلسله و اتابکان آن در ایران و آناتولی قدرت به دست آوردند، بلکه ادواری از زوال را نیز شامل می‌شود که کمی پس از متلاشی شدن آن چهره نمود. بنابراین دوره سلجوقیان در ایران تقریباً دو قرن ادامه یافت که در نیمه دوم سده یازدهم میلادی / پنجم هجری قمری با فتوحات سلجوقیان شروع شد و تا استقرار ایلخانان در نیمه دوم قرن سیزدهم میلادی / هفتم هجری قمری ادامه یافت. حکومت سلجوقیان را در آناتولی باید با آغاز استقرار سلطنت مجزای روم (۱۰۷۸ میلادی / ۷۰۸ هجری قمری) محاسبه کرد؛ با اینکه این سلطنت در سال ۱۳۰۸ میلادی / ۷۰۸ هجری قمری از هم پاشید، ولی در قرن چهاردهم میلادی / هشتم هجری قمری با امارت‌نشین‌های مختلف این سرزمین ادامه یافت. آثار هنری دوره سلجوقیان ایران در شکل‌گیری نهایی الگوهای کلاسیک هنر اسلامی در ایران و در سرزمین‌هایی که کمابیش تحت تأثیر مستقیم آن قرار داشتند، اهمیت اساسی و بنیادی داشت. از هند تا آسیای صغیر نتایج وسیعی داشت؛ و آثار ماندگار و متعددی از قبیل نگارگری، سفال‌گری، فلزکاری، شیشه‌گری، گچ‌بری، سکه، ضرب سکه و... به وجود آورده است.

در تاریخ ایران پس از اسلام، ظهور سلسله سلجوقی نقطه عطف مهمی است؛ دوره سلجوقی از دوره‌های مهم تاریخی کشور ایران، هم به لحاظ تأمین‌کننده استقلال و هویت ملی - دینی کشور و هم تأثیر شگرف آن در فرهنگ، تمدن و مذهب در سرزمین‌های هم‌جوار است. و نیز وجود وزیران ایرانی فرهنگ‌دوست همچون خواجه نظام‌الملک طوسی و عمیدالملک کندری، بار دیگر همچون گذشته سرزمین ایران را تبدیل به کشوری متمدن و بافرهنگ ساخت. می‌توان گفت: تشکیل دولت سلجوقی در قرن پنجم هجری هم‌زمان با آغاز قرن یازدهم میلادی یکی از رویدادهای مهم تاریخ ایران است. شایان ذکر است، با تأسیس دولت سلجوقی، پس از قرن‌ها حکومت‌های متفرق و محلی و برقراری استقلال تحقق یافته و ایران بر اساس هویت کهنسال خود احیا شد. نزدیک ده قرن از دوره سلجوقی می‌گذرد،

اما بی‌شمار بناهای این دوره همچنان ایستایی خود را حفظ کرده و در برابر بلایای طبیعی و انسانی مقاومت می‌ورزند. هنرمندان سلجوقی فقط بناهای پرهیت و با شکوه نساختند، آنها هنرهای تزئینی مانند: سفال‌گری، فلزکاری، نگارگری، گچ‌بری و... که از سده‌های پیش آغاز شده بود را به ارتقای تکنیکی و اعتلای زیبایی‌شناسانه رساندند. هنری که قالب اصلی‌اش را از دست نمی‌دهد.

به این دلیل سیر و پژوهش در هنر تزئینی دوران سلجوقی، کاری وسیع و پردامنه است. چه بسیار ارزش‌های دوران سلجوقی که از پس قرن‌ها هنوز ناشناخته‌اند، و چه بی‌شمار حیرت‌ها و پاسخ‌ها که تا به امروز بی‌جواب مانده‌اند. در پژوهش حاضر، تلاش نگارنده بر آن خواهد بود که با بررسی نمودها و ویژگی‌های دوران حکومتی و هنر تزئینی سلجوقی تا حد توان به ارزش‌ها راه یابد.

به‌طور کلی اهمیت هنر و تمدن سلجوقی در درون هنر در موقعیت عالی ایران در این هنر نهفته است، طوری که آن را می‌توان با نقش محوری ایتالیا در هنر اروپا مقایسه کرد. این هنر همچنین توسعه روزافزون هنر ایران را در سده‌های بعد نقش زد. هنر سلجوقی در جای خود با کمک خود سلجوقیان و یا دولت‌های بازمانده آنها از سوریه تا شمال هند کشیده می‌شد و طی دویست سال، پایه و معماری برای انواع هنرها از سفال‌گری تا فلزکاری و از کتاب‌آرایی تا معماری بود. گفتنی است "که این دوره هنری پیش از سلجوقیان شروع شد و پس از آن دوره خاتمه یافت و این نکته را می‌رساند که سال‌شماری سبک‌های هنری خارج از دوره‌بندی تاریخ سیاسی است و با آن تطابق ندارد." (کاتلی، ۱۳۷۶). بحث مورد نظر ما، «هنرهای تزئینی دوران سلجوقی» است؛ هنرهای تزئینی معمولاً در مقابل «هنرهای زیبا»، شامل نقاشی، عکاسی و تندیس‌های بزرگ که هیچ کاربردی به‌جز تماشاکردن ندارند، قرار داده می‌شود. شایان ذکر است، واژه هنرهای تزئینی برای آثاری همچون سفال‌گری، شیشه‌گری، کتاب‌آرایی، نگارگری، مشبک‌کاری روی فلزات و اسطرلاب‌ها، و بنای ساختمان‌ها مانند گچ‌بری به کار برده می‌شود.

دوره مورد نظر ما، دوره‌ای سرشار از این هنرها بود. هنرهایی که ردپای آن را می‌توان تأثیر گرفته از هنرهای پیش از اسلام (ساسانیان) دید؛ مانند محراب گچ‌بری امام‌زاده کرار در بوزون اصفهان که از بناهای ساسانی تقلید شده است. و یا در نگارگری از عنصر هنر مانوی تأثیر گرفته است. پژوهش حاضر، به این مهم یعنی هنرهای تزئینی دوران سلجوقی می‌پردازد.

واژگان کلیدی: سلجوقی، هنر تزئینی، نگارگری، سفال‌گری، فلزکاری، شیشه‌گری، گچ‌بری سکه، ضرب سکه.

الفكر الادارى عند نظام الملك الطوسى

الدكتور ابوبكر ديوانه حمد البالكى اين عريشه

abubakir_baleki@hotmail.com

الملخص

تصدى كثير من الدارسين لدراسة الفكر السياسى الإسلامى المتصل بالخلافة، وركز هؤلاء جل اهتمامهم على آراء الفقهاء والفلاسفة المسلمين، وقليل من بينهم من أولى الاهتمام لدراسة الفكر المتصل بالسلطنة أو اهتم بأدبيات السياسة الإسلامية. التى تهتم بإسداء النصح وتقديم المشورة للمحاكم أو السلطان.

حيث يعد الوزير السلجوقى نظام الملك الطوسى من بين أهم وزراء وقادة الدولة السلجوقية فى الخلافة العباسية وقد كانت الجهود العلمية أبرزها، حيث عمد الى بناء سلسلة من المدارس فى أقاليم متفرقة من العالم الإسلام يعرف بالمدارس النظامية نسبة الى الوزير نظام الملك، كامالا يمكن أن نحصر جهود الوزير نظام الملك الطوسى فى المدارس النظامية فقط بل تعدت إلى المشاركة فى إلقاء الدروس وتأليف الكتب وحتى رواية الحديث الشريف. ويحتل هذا البحث (سياسة نامه / سير الملوك) للوزير السلجوقى نظام الملك الطوسى (ت ٤٨٥ / ١٠٩٢م) منزلة مهمة بين ما أنتج فى ميدان السياسة من أدبيات، فهو يعكس التجربة العملية لوزير مارس السياسة، وزيراً لسلطين السلاجقة الكبار لمدة خمس وثلاثون سنة (٤٥٠-٤٨٥ / ١٠٥٨-١٠٩٢م)، كما أنه كتب فى العصر السلجوقى الذى يمثل من الناحية السياسية صعود نجم مؤسس السلطنة إلى جانب مؤسس الخلافة. لذا فهو يعد وثيقة تاريخية على قدر كبير من الأهمية تسلط الضوء على ذلك العصر، وعلى قواعد الحكم فى السلطنة السلجوقية، وهو ما سنحاول التصدى له فى هذا البحث آخذين بعين الاعتبار قراءة ما جاء فى كتاب (سياسة نامه) على ضوء المصادر التاريخية المعاصرة، وهى قراءة ستكشف الكثير من الجوانب المهمة فى فكر نظام الملك الادارى وفى كتابه.

توظيف نظام الملك الإيدولوجى للتاريخ الساسانى فى مواجهة المعارضة السياسية والدينية فى عصره

نصير الكعبى

عضو هيئة علمى تاريخ ايران دانشگاه كوفه

naseer.alkaabi@uokufa.edu.iq

استدعى نظام الملك مجموعة من الأدوات المادية والإيدولوجية فى فكرته حول بناء الدولة واستمرارية ديمومتها قد تكون المدارس (النظاميات) ومناهج التدريس فى ها واحدة من الوسائل المعنوية فى مواجهة التيارات الفكرية والسياسية المعارضة فى عصره، غيران كتابه الشهير (سياسة نامه) يبقى الأكثر اکتنازاً لمجمل فكرته عن الدولة وإدارتها، لذلك خضع الكتاب لعدد غير قليل من الدراسات التى تناولته من زوايا مختلفة، يكاد يفلت من إطارها موضوع البحث الحالى المعنى فى البحث عن الكيفيات التى وظف فى ها نظام الملك التاريخ وحوادثه عبر استحضارها وجعلها إحدى أدواته للمواجهة من خلال ربط التاريخ وتأويلاته لخدمة البلاط وتبرير أهدافه، ويتفرع من هذا سؤال آخر هو لماذا اختار نظام الملك أنموذج التاريخ الساسانى من دون غيره من النماذج التاريخية؟

وكما هو معروف فان كتاب سياسة نامه يتكون من (۵۰) فصلاً متنوعاً يعنى البحث منها على وجه الخصوص الفصول (۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷) ففى هذه الفصول يلحظ بوضوح شديد عملية التوظيف والربط بين التاريخ الساسانى عبر اختيار واحدة من بين ابرز الحوادث التى مر بها وهى حوادث المزدكية وتطوراتها داخل بنية الدولة والقضاء عليها وبين حوادث عصر نظام الملك ممثلة بالقرامطة والإسماعيلية وموقفهم من الدولة والخرميه، فقدم المؤلف مائة تاريخية عريضة اختار فى ها حوادث متناظرة على مستوى الأسباب المؤدية والمآل النهائى للتجربة التاريخية الأولى. فالصورة العامة التى استحضرها نظام الملك عن المزدكية كانت من منظار السلطة الحاكمة فى مواجهة حركة معارضة توصف باستقطابها جموع كبيرة من الناس والمريدين اثرت عليهم ليس عن طريق تلبية الحاجات اليومية لهم وانما عن طريق دعاية منظمة وتوظيف للمجال الدينى والإيدولوجى دقيق، نجحت فى النهاية فى ضم إليها أعداد غفيرة من الفئات الدنيا.

ركز نظام الملک على صورة محددة لمرحلة الدعوة الى المزدكية بوصفها حركة المعارضة للدولة، فأبواب كتاب سياسيه نامه لم يكن غرضها ارشفت تاريخ المزدكية وعرضها بشكل متتابع كما فعلت ذلك المصادر العربيه والإسلاميه الأخرى التاريخيه والتي إلى حدا ما تناصت بعض معلوماتها المعتمده على مصادر فارسيه فى تقديمها للمزدكية وحوادثها المتلاحقه منذ عصر قباد بوصف جذور تلك الحركة الاقصاديه وتغير نظام جبايه ضرائب الأراضى والتمهيد للتحويل من نظام المقاسمه القاسى وغير العادل إلى نظام المحاسبه فى جبايه الأموال نقداً كل هذه التفاصيل لم تحضر فى كتاب سياست نامه عن المزدكية ومجرباتها والتي تعد من المحركات الواقعيه لها، وانما استحضر نظام الملک حوادث المزدكية بصورة انتقائيه تلبى المغزى الأساسى لفلسفه ذلك الكتاب، فركز على الجانب الدعائى الاغوائى لها وطبيعه تلاعبها بعقول المجتمع وكذلك المآل المأسوى الذى تلقاه مزدك واتباعه، وفى كل ذلك كان حاضر عنده بقوة المقارنه المستمره مع احداث عصره.

و لابد من تحديد المؤثر المؤثر الأکثر أهميه فى هذا السياق على الثقافه ونظام الإدارة فى العصر السلجوقى والوزارة آلتى كان يديرها على مدى ثلاثه عقود متواصله نظام الملک، فالكثير من التقاليد فى الجبايه وتقسيم المقاطعات معاً وتولية الأمراء فى الأقاليم كانت متأثره بالإرث الفارسى القديم الاخمينى والساسانى، فقد تم استدعاء تلك التقاليد والإفاده منها بطريقه عمليه، ويعود إدامه تلك التقاليد الى ابعده من تلك المدهه فالتقابل بين الأنموذج العباسى والساسانى فى الإدارة وأنظمه الحكم يعد من الملامح الأساسيه للتاريخ الإسلامى فى المرحله الوسيطه.

قد تكون أيضا من بين الاسباب الفاعله فى استحضر حوادث المزدكية ومحاولة ربط مآلاتها ونتائجها الوخيمه على مدعيها انها لم تكن احداث او تجربه تاريخيه معنيه فقط بالعقائد الدينيه وانما جذورها مبنيه على تراكمات اقتصاديه واجتماعيه افرزتها طبيعه الارستقراطيه المتناميه وهيمنتها الكامله تقريباً على مجمل الفعاليات الحياتيه والسياسيه فى المجتمع، فهى نتاج مراحل طويله من التراكمات.

ولذلك لم يخرج من هذا الاطار المثل الأعلى الذى استحضره نظام الملک فى السياسه وإدارة الدوله فى كتابه سياست نامه، فكان أنموذجه الملوك الساسانيين وسلطتهم وطريقه إدارتهم قبال الموظفين والجهاز الإدارى وطريقه مراقبته وتصويبه، والاهم فى تلك طبيعه التعامل مع المعارضة السياسيه ذات الجذور الدينيه والاجتماعيه.

فاتباع المزدكيه فى العصر الساسانى استحضروهم نظام الملك وقابلهم مع معارضيه وخصومه السياسيين فى عصره، فركز من اجل تأكيد هذا المعنى على اصول الاسماعليه المنحدرين من اسلافهم المزدكيين.

وهناك عامل آخر لاستحضار التجربه التاريخيه الساسانيه وتوظيفها فى العصر الاسلامى، فتناظر الازمات بين عصر انوشروان وبين عصر نظام الملك كانت حاضره بقوة، فالإقطاع كان من المحركات الأساسيه للكثير من الحوادث حاضر ليس فى مستواه الاقتصادى المادى، وإنما فى بناء ردود الفعل وتشكيل الذهنيه، فالتحول من النظام الإقطاعى وركائزه القويه بعد عصر انوشروان، يشكل تماثل كبير بين التجربه التاريخيه، فمفهوم العدل ونقيضه الإقطاع مفهومان متعاكسان ومتضاربان حاول انوشروان عبره تفكيك الاتحاد المصلحى بين رجال الدين الزردشتيين والنبلاء والاشراف اللذين بمرور الوقت شكلوا كتله صلبه فى مواجهه المؤسسه الملكيه. ثم سعى الى التمايه مع كل ذلك التراث نظام الملك فسعى الى فك الاشتباك بين الاثنين ومواجهه تحديات وهى اشاره الى الارستقراطيه التى أخذت تنافس الحاكم او الملك ابان عصره.

اعتمد انوشروان من اجل إعادة توزيع السلطات من جديد على مفهوم العدل وهو مفهوم يناقض الإقطاع المستشرى فى عصره وسمى فى مجمل الأدبيات العربيه والفارسيه بـ "انوشروان العادل"، لذلك كان أنموذج الساسانى الأنموذج الأكثر استثناساً وتحديداً للدوره التى مرت بها تلك الدوله فى انتقالها من نظام المقاسمه إلى نظام المحاسبه والتى تخللته حوادث المزدكيه. ففى الباب الذى خصه نظام الملك والذى عنونه بـ (فى المستقطعين والتحقق من معاملتهم الرعيه). نلاحظ فيه تفصيلاً عن هذه الآليه، فقد أورد فى الحكايه الأولى والتى عنونها بحكايه الملك العادل انوشروان إذ أثار فىها مشكله الإقطاع، والأوضاع التى واكبته وتنامى دور الأشراف وطريقه المعالجه فىها، فركز فى ذلك على عاملين أساسيين، الأول بالتبنى الخاطيء للمزدكيه بوصفها مذهب دينى واجتماعى معارض للمذهب الرسمى للزردشتيه، والعامل الثانى طبيعه الإجراءات الإداريه والعاملين فى أجهزه الدوله الجبائيه، ولكل هذه المشاكل يلاحظ إن نظام الملك قد اعتمد على مفهوم العدل بوصفه أدوات ايدولوجيه لحل هذه الإشكاليات التى تواجه الدوله فى عهده، ويتركز هذا المعنى فى تلك القصص التى استحضرتها من عصر الملك انوشروان فالمغزى الأساسى الذى تركز عليه هو إعادة تأهيل "الملك الحاكم الوزير" فالوظيفة الأساسيه لهذه الحكايه تؤدى أمور تسويغيه ومشرعنه وطبيعه الإجراءات التى يحاول البلاط اتخاذها إزاء التحديات التى تواجهها

الدولة، فالإجراءات الإدارية فى نظره غير كافية بقدر تلك الأدبيات ذات المنحى الايدولوجى. والملاحظة الأساسية التى أظهرها نظام الملک ايدولوجيا قائمه على نظام العدل وهذا مفهوم شاع وانتشر فى عصر أنوشروان بوصفه جزء من ايدولوجيا المواجهه بالاستقراطية المتنامية واستمالة الفئات الدنيا المحرومة من المجتمع، فكل هذه الصورة تقريباً مستقاة من عصر الملک الساسانى أنوشروان الذى لقب بالملک العادل، وفى كتاب سياستنامه أمثلة وفيرة حول هذا المبدأ منها حكاية سلسله عدالته، أى كسرى أنوشروان. وغيرها من الحكايات التى تصب ف المعنى نفسه. غيران المفارقة التاريخية الواقعة بين التجريبتين ان المزدكية فى العصر الساسانى حاولت ان تفك وتحرر من المذهب الرسمى للدولة الواقعة تحت وطأته والمتحكمة به، بينما نظام الملک حاول عبر تلك المغالطة التاريخية المقصودة والمؤدجلة تأكيد معنيان دوام الدولة وراحة الخلق لايتحقق الا عبر المذهب الواحد واستبعاد كل المذاهب الأخرى الموازية أو المنافسه له.

Administrative Thought at King Tusi System

Dr. Abu Bakr Diwan Hamad Albalaki

abubakir_baleki@hotmail.com

Abstract

Many of these scholars focused on the views of Muslim scholars and philosophers, and few of them were of the first interest in studying thought related to the Sultanate or concerned with the literature of Islamic politics. Which is interested in providing advice and advising the courts or residents.

The Seljuk Minister is the system of King Tusi among the most important ministers and leaders of the Seljuk state in the Abbasid Caliphate. The scientific efforts were the most prominent. He built a series of schools in different regions of the Islamic world known as regular schools. We limit the efforts of the minister to the system of King Tusi in the regular schools only but went to participate in the lessons and the writing of books and even the Hadith. This study (SiyasatNama / Sir Maluk) of the Seljuk Minister of the Order of King Tusi (T. 485 AH / 1092 CE) is an important feature of what has been produced in the field of politics from literature. It reflects the practical experience of the minister of politics, the minister of the Seljuk sultans for thirty- (485 AH / 1058-1092), written in the Seljuk era, which represents politically the rise of the star of the Sultanate and the institution of the Caliphate, thus preparing a historical document of great importance that sheds light on the era and the rules of governance in the Sultanate Seljuk, which we will try to address in this research taking into account the reading of what came In the book "Policy Name" in the light of contemporary historical sources, a reading that will reveal many important aspects in the thought of the King's system and in his book.

Issues of Ethnic Policy in the Writings of Nizam-ul-Mulk

Ravshan Nazarov

Ph.D. Institute of history Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Abstract

Seljuk Empire occupied a large territory in Asia Minor, the Caucasus, the middle East and Central Asia. These territories were inhabited by numerous peoples (Iranians, Turks, Arabs, Jews, Greeks, Georgians, Armenians, etc.) who spoke different languages and professed different religions. That is why the issues of ethnic policy were so relevant in this state. In the work of Nizam-ul Mulk "Siyasat-name" a significant place is given to the relationship between different peoples and tribes, especially in chapters 24, 25, 26. But in many other chapters, much attention is paid to ethnic policy issues. The report will describe such aspects of the problem as: relations between peoples; relations between tribes; relations between religions; public administration taking into account the ethnic factor.

Khaje Nizam al-Mulk's Readings on Making State and Governing

Seyyed Javad Salehi

Assistant Professor of Political Science University of Shiraz

Mozaffar Hasanvand

Ph.D. student of political science, Shahid Beheshti University

Abstract

The great minister of the Nizam al-Mulk, educated Machiavelli, is one of the greatest ministers of the Orient and is a continuation of the tradition of Iranian politics during the Middle Ages. Khajeh has played a decisive role in the politics and government of the Salajeq state and the main agent of the political power of this period is considered. Khajeh intellectual traditions should be sought in the legacy of the political thought of the Iranshahri. Khajeh political thoughts are very important in relation to the basic concepts of politics, such as state, government, religion, justice, and people and many influences on the political thought of post-conflict rule, especially in the ministry and governance. In this article, the writers are trying to study the political ideas of Nizam al-Mulk in relation to the construction of state and governance and by examining the nature of government and government during the Islamic period, this hypothesis is considered to be, in the political thought of Nizam al-Mulk, the construction of state and governance means a universal, autonomous, homogeneous, law-oriented, and justice-based state. Accordingly, from a theoretical perspective, several components have contributed to the theorization of the construction of an inclusive and authoritarian state during the time of the Khajeh Ministry and the most important of these are the theoretical and practical attachment of the previous sultans to the Caliphs, and Khajeh attempt to establish an independent government. Nizam al-Mulk's readings about the construction of government and government, while continuing to maintain authority and preserve government stability, but in contrast to it in the structure and frameworks that derive from the particular insights of Nizam al-Mulk, the follow-up of the construction of the Sassanid rule and the requirements of the Middle Ages.

Key words: Salajeqs, Nizam al-Mulk, government, State, Self-regulation.

“SIASET-NAME” BY NIZAM AL-MULK AS A GUIDE FOR A STATE-BUILDING AND DEVELOPMENT OF POLITICAL SYSTEM.

Jasur Salomov

Research fellow

Institute of History of Academy of Sciences of Uzbekistan

Abstract

“Siaset-name” is one of the most important sources on the history of the Seljuk Empire, headed by Oguz origin dynasty, in the person of successively occupying the throne of the Sultans the great Seljuks - Togrul-bek (1038-1063), Alp-Arslan (1063-1072) and Malik-Shah (1072-1092).

In its essence, “Siaset-name” is the product of long-standing practice of the great thinker Nizam Al-Mulk. It is difficult not to agree with the opinion of researchers who call this work an “acute political document”, since it largely consists of political and palace events took place at that time, based on which the author put forward well-founded conclusions and recommendations. It would not be an exaggeration if we say that indeed the work of Nizam Al-Mulk is the first treatise in the Muslim world that contains the theory of the formation of a state governance based on democratic principles. After all, in the “Siaset-name” for the first time after the establishment of Islam there is talk about the decentralization of power, which to some extent contradicts the form of governance in the states of that time. Moreover, the author gracefully reveals the problem of appointing officials to high posts, thus indicating that this is a decisive moment in the stable existence of any state.

The uniqueness of this work is that the developed theory of Nizam Al-Mulk remains relevant to date. In addition, probably, in this connection, “Siaset-name” nowadays is the handbook of many heads of states and researchers in the field of public administration theory.

**кандидат философских наук, Институт истории Академии
наук Республики Узбекистан****Равшан Назаров**Вопросы этнической политики
в трудах Низам уль-Мулька

Государство Сельджукидов занимало значительные территории в Малой Азии, на Кавказе, Ближнем и Среднем Востоке, Центральной Азии. Данные территории были населены многочисленными народами (иранцы, турки, арабы, евреи, греки, грузины, армяне и т.д.), говорившими на разных языках и исповедовавшими различные религии. Именно поэтому вопросы этнической политики были так актуальны в данном государстве. В труде Низам-уль Мулька «Сиясат-наме» значительное место уделяется вопросам взаимоотношений между различными народами и племенами, в особенности это касается глав 24, 25, 26. Но и во многих других главах вопросам этнической политики уделяется значительное внимание. В докладе будет охарактеризованы такие аспекты проблемы как: отношения между народами; отношения между племенами; отношения между религиями; государственное управление с учетом этнического фактора.

Nizām al-Mulk's *Siyar al-mulūk* in Early Persian Prose Literature

Dr. Louise Marlow

Faculty member of Historical Studies
Wellesley College Abstract

The 'mirror for princes' *Siyar al-mulūk* of Nizām al-Mulk (d. 485/1092) has enjoyed a continuous and widely dispersed readership since the time of its composition. This paper explores this complex work in its contemporaneous historical-literary contexts, with particular attention to the florescence of early Persian prose literature in the eastern regions of Khurasan and Transoxiana. Although Nizām al-Mulk composed his mirror under and for the Seljuks (431-590/1040-1194), who had established the base of their power in western Iran, this paper seeks to show that *Siyar al-mulūk* reflects its author's extensive and formative experience in the east, where Persian prose literature had initially appeared and prospered. Early Persian prose literature had developed in the tenth century under the Samanids, and it flourished under their successors, the Ghaznavids. Nizām al-Mulk, who hailed from Tus, spent his early life in his native Khurasan and began his career, like his father, in the Ghaznavid administration. The paper also relates Nizām al-Mulk's *Siyar al-mulūk* to the *Andarznāmeḥ* (475/1082-3) of the Ziyarid Amir 'Unṣur al-Ma'ālī Kaykā'ūs (b. c. 412/1021-2, r. 441-c. 480/1049-c. 1087), who, though his dynastic family ruled in the Caspian regions of Tabaristan and Mazandaran, had also spent eight years at the Ghaznavid court of Mawdūd b. Maḥmūd (r. 432-40/1041-50), and had married a Ghaznavid princess; and to the celebrated *Naṣīḥat al-mulūk* of Abū Ḥāmid Ghazālī (450-505/1058-1111), who, like Nizām al-Mulk a native of Tus, composed his 'mirror for princes' after his return to Khurasan in the later years of his life. The paper seeks to demonstrate the multiple ways in which the region's Persian literary culture shaped these three highly distinctive works of advice, and the significance of these three texts in the development of Persian prose.

International Conference on Nizam al-Mulk Tusi's Millennium

This year is the 1000th anniversary of NizāmAl-Mulk Ṭusi' birth, the Iranian politician, scholar and celebrated vizier of the Saljuq Empire. In the introduction of his celebrated book, *Siyar al-Muluk*, he wrote: "No king or emperor can afford not to possess and know this book, especially in these days, for the more he reads it, the more he will be enlightened upon spiritual and temporal matters, the better he will appreciate the qualities of friends and foes; the way of right conduct and the path of good government will be open to him; the rules for the management of the court, the audience-hall, the divan, the royal palace and the parade ground, and the methods of administering taxes, transacting business and settling the affairs of the people and the army will be clear to him; and nothing in the whole realm whether great or small, far or near, will remain concealed (if Allah wills, be He exalted)."

In order to celebrate Nizam Al-Mulk millennium, the Ferdowsi University of Mashhad- Iran is going to hold an international conference in 21 November 2018. Scholars are invited to submit their papers in Persian, Arabic or English. In addition to speeches and presentation of papers, at the conference, books on Nizam Al-Mulk and a commemorating stamp honoring him will be released.

Suggested Themes:

- Codicology, emendations and translations of *Siyar al-Muluk* (The ways of Kings)
- Characteristics of Nizam al-Mulk's prose in *Siyar al-Muluk*, literary and linguistics points of view
- Epistemology ,logic and system of thought in *Siyar al-Muluk*
- The Nizamiyyah Institutions, education and cultural tools
- the relationship between the government and religion in *Siyar al-Muluk*
- The intellectual tradition of "mirror for the princes" writing in *Siyar al-Muluk*
- Historiography and historical characteristics of *Siyar al-Muluk*
- Governance and governmentality in *Siyar al-Muluk*
- Ministry, delegation and judgment in *Siyar al-Muluk*
- Military, civil and economic affairs in *Siyar al-Muluk*
- People, societies, social classes and women in *Siyar al-Muluk*
- Foundations, roots and the legacy of Nizam al-Mulk Tusi's thought

Website: Ickhajenizam.um.ac.ir

Phone: 051388304204

Email: Ickhajenizam@um.ac.ir

Secretariat address: Ferdowsi University of Mashhad (Iran)

Conference Secretary: Rohollah Eslami

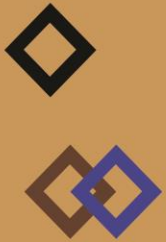

مرکز مطالعاتی اطلاع رسانی علوم و فناوری

انجمن بین‌المللی مطالعات فرهنگی و تمدنی

Abstract Articles of International Conference on Nizam al-Mulk Tusi's Millennium

**Faculty of Economics and Administrative Sciences
Ferdowsi University of Mashhad**

21 November 2018

www.lckhajenizam.um.ac.ir

